

Олег Бажан*

Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині у 1919-1980-ті рр.

У статті на підставі маловідомих архівних документів здійснений комплексний аналіз репресивної політики радянських спецслужб упродовж 1919-1980-х рр. на Київщині. Досліджуються специфіка, інтенсивність та технології політичних репресій.

Ключові слова: політичні репресії, Київська область, тоталітарний режим.

Аналіз документів органів політичного керівництва СРСР та УРСР, союзних та республіканських правоохоронних структур за період 1917-1980-ті рр. дає підстави стверджувати, що репресивна політика влади Рад стала невід'ємною частиною суспільного життя України, важливим чинником функціонування тоталітарної системи. З метою якнайшвидшого просування шляхом побудови комуністичного суспільства, нейтралізації будь-яких загроз із боку реальних та уявних ворогів більшовицька держава в перші місяці свого існування сконцентрувала значні зусилля на створенні органів спеціального призначення, які мали виконувати функцію «карального меча революції». Орган із надзвичайними повноваженнями (Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та посадовими злочинами — ВУНК (рос. — ВУЧК)), діяльність якого скеровувалася на ствердження диктатури пролетаріату, започаткований декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України в грудні 1918 р. як філія Всеросійської НК. Інструмент комуністичного терору на Київщині було створено на початку лютого 1919 р. На засіданні Київського міськвиконкому 7 лютого 1919 р. за пропозицією Станіслава Косіора Київрада ухвалила рішення

про створення Київської губернської надзвичайної комісії. До складу її першої колегії увійшли п'ять осіб. Серед них письменник Гнат Михайличенко і революціонер зі стажем Левко Ковальов. Першим головою Київської надзвичайки став Олександр Шаповалов. Будинок під свою установу ГубНК спочатку отримала на вулиці Великій Підвальній, 10, але вже наприкінці лютого 1919 р. переїхала до колишнього будинку київського генерал-губернатора на Липках.

Період становлення Київської ГубНК припав на пік громадянської війни, на часи жорсткого протистояння радянської влади й національних політичних сил, боротьби з так званим буржуазним націоналізмом, петлюрівщиною, ворогами більшовицької ідеології, опором різних прошарків населення, недоволених недолугою політикою воєнного комунізму.

Незважаючи на організаційні труднощі й кадровий голод, надзвичайний орган у Київському регіоні відразу зосередився на реалізації постанови більшовицького уряду на чолі з В. Ульяновим-Леніним від 5 вересня 1918 р. «Про червоний терор», згідно з якою контрреволюційний елемент підлягав розстрілу. Крім виявлення антирадянських осередків та нейтралізації підпільних опозиційних організацій, чекісти брали активну участь у придушенні повстанського руху на Київщині, зокрема Куренівського повстання на початку квітня 1919 р. Непродумані і водночас жорсткі заходи більшовиків, спрямовані на впровадження продрозкладки на селі, утиски заможних верств населення, соціально-економічні труднощі спричинили спалахи непокори мешканців передмістя Києва — Межигір'я. Лозунг бунтівливих селян «Хай живе Радянська влада, геть комуно!» підтримали робітники 24 київських заводів. Лише за втручання регулярних військових частин та бійців Особливого корпусу військ ВУНК повстання вдалося придушити. За участь у збройному повстанні панівний режим розстріляв щонайменше 31 особу. Причини масової непокори та протестів селян Київська ГубНК вбачала не у помилковій аграрній політиці Комуністичної партії, а у провокаційних діях лікаря Михайла Котленка, звинуваченого в організації Куренівського заколоту. Розстріляного згідно з постановою ВУНК М. Я. Котленка, зважаючи на

* Бажан О.Г. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

відсутність у справі доказів, реабілітовано лише у лютому 1994 р.¹

Під час громадянської війни серед київських чекістів набули поширення такі форми карально-репресивних заходів, як запровадження військового стану, масові облави, вилучення «надлишків» одягу та продовольства у так званих буржуазних елементів. Серед різновидів антигуманної політики київської «надзвичайки» було запровадження системи заручників. В умовах загострення ситуації на фронтах громадянської війни влітку 1919 р. заступник голови Київської ГубНК Яковлев оголосив про нові форми боротьби з ворогами революції:

«Наразі весь контрреволюційний елемент, починаючи з крайніх монархістів та закінчуючи соціал-зрадниками, повстав проти влади Рад і за допомогою місцевої контрреволюційної буржуазії та куркульства готується завдати їй непоправного удару. Надзвичайна комісія вирішила за допомогою організованого нею інституту заручників до кореня винищити задуми буржуазії та відбити у неї всілякі бажання до будь-яких виступів у подальшому. Київська губерньська НК доводить до широкого відомо, що найменший виступ проти Радянської влади буде каратися нещадним розстрілом заручників»².

З метою залякати населення чекісти інколи друкували інформацію в пресі про притягнутих до відповідальності представників контрреволюції та виконання смертних вироків щодо них. Так, «Известия ВУЦИК» від 11 квітня 1919 р. повідомили читачам про викриття співробітниками Київської ГубНК у м. Києві підпільної білогвардійської організації, підпорядкованої Добровольчій армії, яка організувала шпигунство, агітацію та підготовку активних бойових виступів і змов проти радянської влади. У публікації зазначалося:

«Постановою Надзвичайної комісії на засіданні від 9 цього квітня заарештовані Олександр Володимирович Палібін та Михайло Михайлович Кіркин були розстріляні. Крім цих осіб, поста-

¹ Центральний держаний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, спр. 51377.

² Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 128.

новою комісії від цього ж числа розстріляні за участь в організації: Сергій Олександрович Нікольський, що перебував на службі у штабі генерала Ломновського, та Валентина Федорівна Голанська як співучасниця та приховувачка голови організації Єварського».

У липні 1919 р. через газету «Комуніст» Київська ГубНК поінформувала громадськість про арешт та розстріл офіцера Івана Узарьова, який брав участь «в організації виступу петлюрівців». Наприкінці літа 1919 р. були оприлюднені результати діяльності Білоцерківського секретного підвідділу у розкритті місцевої польської білогвардійської організації, члени якої «змогли проникнути в радянські установи як спеціалісти та незамінні, де і втілювали свої задуми в життя»³.

Наведення революційного порядку на Київщині тривало до кінця серпня 1919 р., коли особовий склад НК був евакуйований у зв'язку з наступом військ А. Денікіна та УНР. За підрахунками Особливої комісії з розслідування злочинів більшовиків при головнокомандувачі збройних сил Півдня Росії, що розпочала свою роботу відразу після захоплення м. Києва денікінцями, кількість загиблих у київській «надзвичайці» становила понад 1000 осіб⁴. В інтерв'ю кореспонденту газети «Киевлянин» судовий слідчий С. Міляшкевич повідомив, що, окрім виконання вироків на вул. Садовій, 5, розстріли проводилися і на вул. Катерининській, 15, і на вул. Єлизаветинській⁵. На Єлизаветинській смертні вирoki виконувалися в автомобільному сараї. Там були знайдені уламки черепів, а також плаха на якій катували жертв. На Катерининській розстріли відбувалися на кухні, де на підлозі знайдені сліди загуслої крові⁶. Згодом київські газети повідомили про нове місце злочинів — приміщення Надзвичайної комісії (Катерининська, 16). Там людей розстрілювали у підвалі фасадного будинку та пральній, облаштованій у флігелі. Знайшлися й свідки тих трагічних подій.

³ Красный меч. – 1919. – 18 серпня.

⁴ Киевская жизнь. – 1919. – 15 (28) октября.

⁵ Киевлянин. – 1919. – 1 сентября.

⁶ Киевская жизнь. – 1919. – 15 (28) октября.

Серед них санітар, що прибирав трупи у місцях розстрілів. У своїх свідченнях органам дізнання він повідомив:

«... Розстріли відбувалися на Садовій, 5; на Катерининській, 16; на Пушкінській, 25, а інколи на подвір'ї військово-революційного трибуналу. Чекісти викликали обози переважно вночі — з 12 до 2 години. За кількістю замовлених обозів санітари судили про те, скільки приблизно людей розстріляно».

Докладно розповів свідок і про розстріл 127 осіб на вул. Садовій:

«Нас викликали опівночі. Коли ми приїхали, нас попередили, що обоз не потрібен, але санітари потрібні будуть для прибирання трупів. Санітари звернули увагу на величезну яму, викопану в лівому кутку саду. Біля входу в сарай, де проводились розстріли, я звернув увагу на гору одягу, знятого з убитих. Страшно було увійти до сараю, там була гора з людських тіл. Всі лежали головою до стіни і лицем донизу. Трупи були складені штабелями. В першому було п'ять чи шість ярусів і у міру наближення до дверей яруси зменшувались, а біля самих дверей трупи були складені в один ряд... Судячи із цих "ярусів", нещасні мученики самі вкладались біля вже розстріляного, а потім розстрілювались...»⁷.

Комісії з розслідування діяльності «надзвичайок» на чолі з генерал-лейтенантом Рербергом допомогли, як не дивно, й самі чекісти. У зведенні інформаційного відділу ЦК КП(б)У від 1 листопада 1919 р. повідомлялося:

«Газети писали безперервно про страхіття більшовиків. Багато було спеціальних підбірок, добровольців, але ще більше матеріалів давали і залишені нашими незакопані трупи, величезна маса протоколів засідань ВНК та листів. Все це публікується, смакується і служить предметом цькування»⁸.

Допущені помилки в діяльності карально-репресивної системи в попередній період, здавалося, мали бути враховані більшовиками під час повернення їх в Україну наприкінці 1919 р. Проте, витіснивши денікінців з українських територій, РКП(б) так і не наважилася піти на поступки УСРР у сфері державного

⁷ Києвлянин. – 1919. – 7 сентября.

⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 39, арк. 98.

будівництва, змінити жорстку економічну та репресивну політику. Призначений на початку грудня 1919 р. головою Київської ГубНК Всеволод Балицький в інтерв'ю газеті «Известия Киевского губревкома» охоче розкрив плани відомства:

«Найближче завдання дня для КГНК — це, безумовно, очищення міста від усякого шкідливого елемента, яким так просякнутий Київ [...]. Ні для кого не секрет, що Київ споконвіку є містом, в якому чорносотенного та контрреволюційного елемента хоч відбавляй; немає сумніву, що нині такого елемента більше, ніж коли-небудь. Білогвардійці, які нещодавно тут панували, безумовно, залишили в Києві цілу купу підпільних організацій, завданням яких, крім суто шпигунських цілей, також є й підірив довіри з боку обивателя до Радянської влади... Із контрреволюцією ГНК вестиме найпланомірнішу та нещадну боротьбу»⁹.

Результати не забарилися. Під орудою В. Балицького чекісти заарештували понад 200 членів Польської організації військової, ліквідували формування отаманів Сочугова, Маслякова, Давидова, Лопас-Крилова, майстерно провели 21–23 березня 1920 р. в Києві показовий судовий процес над меншовиками Г. Д. Кучиним-Оранським, І. С. Біском, І. М. Кручинським та іншими¹⁰.

«Поглибленій роботі» чекістів зі звільнення Київщини від контрреволюційного елемента завадив травневий наступ польської армії на Київ. Проте вже в середині червня 1920 р. Київська ГубНК відновила свою діяльність і відразу розпочала боротьбу з так званим «політичним бандитизмом» у регіоні. Одночасно чекісти заходилися збирати компромат на політичних опонентів КП(б)У — членів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Показовий судовий процес над членами УПСР, влаштований за рішенням вищого політичного керівництва України з метою дискредитації «національно-українського самостійницького руху», відбувся в травні 1921 р. в Києві у великому залі Пролетарського будинку мистецтв. На лаві підсудних опинилися: колишній прем'єр-міністр УНР В. Го-

⁹ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 146.

¹⁰ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – С. 31–32.

лубович, члени ЦКУПСР Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав тощо. Підсудним, більшість яких було заарештовано у 1920 р., інкримінувалося укладення миру з Німеччиною в 1918 р., участь у переговорах із Польщею у квітні 1920 р., організація повстанського руху в Україні. Державним обвинувачем на процесі виступив Д. Мануїльський, як свідки були залучені колишні члени УПСР П. Любченко, О. Шумський, І. Кулик, В. Еллан-Блакитний, Ю. Мазуренко. Обвинувачені винними себе не визнали, однак Верховний революційний трибунал засудив Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника та Ярослава до десяти років концентраційних таборів (відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністії», строк засудженням скоротили на п'ять років, а наприкінці 1921 р. вони взагалі були звільнені).

Вдалими були визнані оперативно-розшукові дії київських чекістів із виявлення та знешкодження Всеукраїнського центрального повстанського комітету (ставив за мету проголосити себе тимчасовим урядом до повернення в Україну Головного отамана С. Петлюри й уряду УНР), Української військової організації січових стрільців, Київської міської військової організації. Упродовж серпня 1921 р. газета «Вісті ВУЦВК» оприлюднила обставини ліквідації таємної савінківської організації в Києві, повідомила громадськість про рішення колегії Київської ГубНК засудити до розстрілу 39 осіб та ув'язнити в концентраційні табори на різні строки 25 осіб, причетних до українського націоналістичного підпілля¹¹. Здобутки київських чекістів були включені до річного звіту ВУНК за 1921 р., в якому зазначалося:

«Київською ГубНК викритий та ліквідований Всеукраїнський центральний повстанський комітет та його безпосередні відгалуження, Українська військова організація в Київській школі червоних старшин, організація січових стрільців, низка повіт-повстанкомів у повітах Київської губернії, низка повстанських осередків у частинах Червоної Армії. Ліквідація зазначених організацій тривала до липня 1921 р. Крім того, тією ж НК були

¹¹ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 157.

розгромлені Центральна залізнична організація, яка групувалася майже виключно вздовж лінії залізниці Київ–Жмеринка і далі, Мотовилівський, Білоцерківський, Жмеринський та низка інших дрібних повстанських комітетів, організацій, осередків тощо. Таким чином, потужний петлюрівський центр у Києві був розгромлений»¹².

Значну роль у розгромі українського повстанського руху в регіоні відіграв Яків Абрамович Лівшиць, який з 1921 р. до жовтня 1922 р. очолював Київську ГубНК. Відомо, що він разом із заступником начальника Особливого відділу Київського військового округу Л. Івановим, начальником опервідділу ВУНК М. Фриновським та начальником кавалерійської дивізії Г. Котовським входив до складу «надзвичайної п'ятірки», яка під головуванням помічника командувача Київського військового округу І. Гарькавого 22 листопада 1921 р. у селищі Базар засудила на смерть 359 учасників Другого зимового походу¹³.

Під керівництвом Я. Лівшиця у 1922 р. Київська ГубНК провела низку успішних оперативних комбінацій, внаслідок яких удалося в січні 1922 р. захопити в полон командувача повстанського Північного фронту Правобережної України, петлюрівського полковника Орлика (Федора Артеменка), викрити на початку березня 1922 р. таємне військово-політичне угруповання — Козачу раду Правобережної України (у справі проходило 87 осіб, з яких 48 засуджено до розстрілу) та підпільну петлюрівську організацію «8-й повстанський район» (на лаві підсудних опинилися 123 особи)¹⁴. За боротьбу з «бандитизмом і петлюрівщиною» «вмілий адміністратор» (як зазначено у службовій характеристиці) Лівшиць був нагороджений золотим годинником і орденом Червоного Прапора. Однак у жовтні 1922 р. його направили на партійну роботу¹⁵.

¹² ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК / Публ. Є. Склярєнка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД- КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 74.

¹³ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький... – С. 64.

¹⁴ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 170, 175–179.

¹⁵ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький... – С. 64.

Коли Я. Лівшиць перебував на посаді керівника Київської ГубНК, відбулася реорганізація губернської НК у губернський відділ ДПУ УСРР. 22 березня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову «Про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Державного політичного управління при НКВС УСРР». Відповідно при губвиконкомах утворювалися губернські відділи, а в округах — окружні відділення ДПУ. Одночасно зі зміною «вивіски» органи державної безпеки були позбавлені деяких функцій — боротьби з кримінальною злочинністю, спекулянтами. Судові функції делегувалися спеціально створеним для цього органам, а позасудове переслідування контрреволюціонерів заборонялося. Суть цієї косметичної перебудови найкраще пояснив нарком юстиції УСРР М. Скрипник:

«Замість НК стало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання, із його новими уточненими й поліпшеними методами. Була адміністративна розправа НК, і відбулася вона поза додержанням формальності, — тепер ми розглядаємо справи через додержання правил та формальностей процесуальних кодексів, які видав Центральний Виконавчий Комітет. Форми нашої боротьби за оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього сповнює наші душі — ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі»¹⁶.

Перехід від «надзвичайщини», методів «воєнного комунізму» в УСРР до реалізації нової економічної політики характеризувався різким зменшенням масштабів репресій, припиненням «червоного терору», відмовою від широкої практики застосування вищої міри покарання. Проте реорганізація надзвичайного органу спеціального призначення аж ніяк не зачіпала суті карально-репресивної політики радянської влади.

Упродовж 1920-х рр. на перше місце в діяльності органів ДПУ поряд зі збройним придушенням відкритих виступів про-

ти радянської влади висувається боротьба із залишками політичної опозиції (меншовиками, есерами, троцькістами), представниками так званої церковної контрреволюції, організація оперативно-чекістських заходів із виявлення класових ворогів у різних галузях народного господарства, виселення з УСРР опозиційно налаштованої інтелігенції. Обвинувачення, висунуті стосовно представників «ворожих класів», «залишків» старих контрреволюційних партій, «шкідників», «переродженців і дворушників», кваліфікувалися в основному статтями 54-2, 54-3, 54-8 54-10, 54-11 Кримінального кодексу УСРР (1927), змістом яких були: антирадянська пропаганда, український буржуазний націоналізм, контрреволюційна диверсійна робота.

Зробивши висновок, «що контрреволюція пішла у підпілля аби перегрупувати сили», органи ДПУ у 1923–1924 рр. зосередили увагу на представниках білого руху, чиновниках царського режиму. Під прицілом чекістів опинилися колишні члени «Спілки російського народу», поміщики, «офіцерство», колишні поліцейські й жандарми, реемігранти, особи, які перебували у білих арміях. Здійснюючи всеохоплюючий контроль над суспільством, ДПУ ретельно фіксувало крамольні висловлювання «вчорашніх» опонентів радянської влади, їх зв'язки з еміграційними колами з метою виявлення контрреволюційних угруповань та попередження майбутніх збройних виступів. В 1923 р. співробітники Київського губвідділу ДПУ, яким керував Г. М. Іванов, розпочали агентурну «розробку» колишнього прокурора денікінської армії С. Чубанова, юриста Л. Чолганівського, професора історії П. Смирнова, колишніх членів Центральної Ради — братів-науковців Миколи Прокоповича та Костянтина Прокоповича Василенків. Чекісти були переконані, що згадані особи входили до складу нелегальної організації української інтелігенції «Київський обласний центр дій» (КОЦД), створеної за ініціативою представників білої еміграції Чайковського, Карташова, Вакара тощо. Останні належали до політичного угруповання «Центр дій» у Парижі, метою якого було скинення радянської влади в Росії. За версією співробітників ДПУ, організаційні заходи зі створення КОЦД були розпочаті у квітні 1922 р., коли до Києва нелегально прибув член керівної колегії

¹⁶ Скрипник М. Пятиріччя ЧК–ДПУ на Україні // Вибрані твори. – К., 1991. – С. 188–189.

«Центру дій» М. Вакар. Начебто він встановив зв'язок із певними колами київської інтелігенції і провів низку установчих засідань. Київський осередок «Центру дій», до якого увійшли С. Чубанов, Л. Чолганівський, П. Смирнов, брати Василенки тощо, головне завдання вбачав у розповсюдженні в УСРР друкованого органу «Центру дій» — журналу «Новь», підготовці «українських матеріалів» для зазначеного видання та здійсненні активної антирадянської пропаганди.

У липні 1923 р. за причетність до КОЦД співробітниками органів безпеки були заарештовані 22 особи. В ході слідства органи ДПУ, констатуючи певну активність Київської філії «Центру дій», занадто перебільшили вплив і масштаби роботи нелегальної організації. На думку каральних органів, контрреволюційне угруповання охоплювало всі сфери життя в республіці, «свідомо» займалося військовим шпіонажем, готувало масові бойові дії, спиралося на досить розгалужений апарат на місцях.

Судовий процес у справі КОЦД відбувся в березні–квітні 1924 р. Винесені вироки вражали своєю суворістю. Суд засудив С. Чебакова, А. Яковлева, В. Виноградова, С. Єдинявського до вищої міри покарання, братів Василенків, Б. Товпигу, Л. Чолгановського, П. Смирнова, М. Онищенко-Павлюка — до 10 років ув'язнення. Свій протест проти вироку представникам київської інтелігенції висловили численні міжнародні організації. На захист підсудних став навіть прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре.

Незабаром рішення Київського губернського суду щодо учасників КОЦД, яке мало послужити уроком старій інтелігенції, значно пом'якшив український уряд. Смертний вирок чотирьом засудженим було замінено тривалими строками ув'язнення. Професору Миколі Василенку міру покарання було знижено до п'яти років перебування у виправно-трудовах таборах¹⁷.

Знешкодження «Київського обласного центру дій» стало прелюдією операції з вилучення контрреволюційного елемента, проведеної органами ДПУ у всеукраїнському масштабі з 17 по 25 вересня 1924 р. «Удар по дворянсько-буржуазних та контр-

¹⁷ Дело Киевского областного Центра Действия. — Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1927. — С. 1, 728.

революційних верствах» у Київській губернії припав на ніч з 22 на 23 вересня 1924 р.: були здійснені 450 арештів, в тому числі у Києві — 217¹⁸.

Докладали чимало зусиль підручні Г. М. Іванова і до утвердження однопартійності в УСРР. На виконання циркулярного листа ЦК РКП(б) до всіх губкомів і обкомів партії від 4 квітня 1923 р. «Про заходи боротьби з меншовиками» в ніч з 11 на 12 квітня ДПУ УСРР здійснило каральну операцію в Києві. Київський районний комітет меншовиків заарештували напередодні урочистих зборів, присвячених 25-річчю І з'їзду РСДРП, виславши 15 керівників поза межі УСРР. Чекисти 6 та 9 вересня розгромили установчий з'їзд Російської соціал-демократичної спілки робітничої молоді, що проходив в Ірпені. Під час операції було заарештовано вісім делегатів з'їзду, конфісковано партійну літературу та архів організації¹⁹.

Адміністративно-територіальна реформа 1925 р. (були скасовані губернії та створені округи) спричинила значні зміни в територіальному устрої ДПУ УСРР. На початку листопада 1925 р. були утворені всі окружні відділи ДПУ УСРР. 12 грудня 1925 р. Київський окружний відділ ДПУ УСРР очолив Семен Ізраїльович Западний, який з 29 січня 1924 р. перебував на посаді помічника начальника Київського губвідділу ДПУ. Розсекречені архіви радянських спецслужб дають підстави стверджувати, що саме С. Западний був причетним до агентурної «розробки» академіка М. Грушевського, керував створенням мережі інформаторів, посилював через агентуру ворожнечу між колишнім головою Української Центральної Ради та представниками наукової еліти Києва²⁰.

Після відкликання в липні 1928 р. С. Западного до центрального апарату ДПУ УСРР Київський окружний відділ ДПУ очолив Василь Тимофійович Іванов. Із завданням «очистити» Київ-

¹⁸ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль, 2000. — С. 106.

¹⁹ Там само. — С. 304.

²⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. — К., 1996. — С. 39, 42, 57, 70.

щину від «прихованих петлюрівців» та «білогвардійців» В. Іванов упорався блискуче. Напередодні насильницької колективізації органи ДПУ УСРР завдали «удару по контрреволюційному елементу на селі». В останні місяці 1928 р. на Київщині за участь або причетність до терористичних актів, контрреволюційну агітацію, зрив хлібозаготівлі були заарештовані майже 350 осіб²¹.

Значні зусилля чекістів були спрямовані на придушення опозиційного руху в молодіжному середовищі. Так, наприкінці 1928 р. чекістами було викрите Українське селянське об'єднання, яке складалося зі студентів київських вузів. Навесні 1929 р. в Києві ДПУ УСРР ліквідувало угруповання, яке називало себе «Центральною (в СРСР) революційно-соціалістичною групою» (підпільний осередок виготовляв і поширював серед робітників листівки «Чому більшовики — вороги робітничого класу?»)²².

У квітні 1929 р. Київський окружний відділ ДПУ ліквідував чергову антирадянську організацію під назвою «Комітет визволення України» (КВУ). Організація, яка мала «філії» у Києві, Уманському та Білоцерківському округах, «ставила за мету відновлення УНР». На основі зібраних матеріалів до кримінальної відповідальності були притягнуті 28 осіб, яких ДПУ УСРР звинуватило у виданні та поширенні листівок із закликами до українського населення поновити УНР. За рішенням суду трьох учасників КВУ було розстріляно, а решту засуджено до різних строків ув'язнення²³.

Наступного місяця у м. Києві викрита так звана Спілка української молоді (СУМ) на чолі із завідувачем першої Київської трудової школи В. Дурдуківським. Слідство у цій справі дало підстави ДПУ УСРР розпочати підготовку процесу над Союзом визволення України (СВУ). Одночасно чекістами було завершено слідство стосовно Всеукраїнської партії шевченківців. Киян Василя Басюка, Василя Бороняка, Мечислава Пекарика, Матвія Харчука тощо звинуватили за ст. 54-4, 54-10, 54-11 КК

²¹ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... – С. 224.

²² Там само. – С. 161.

²³ Сахно А. Дело о КВУ // Киевские новости. – 1995. – № 46.

УСРР у створенні підпільної української контрреволюційної організації, яка прагнула «об'єднати західну і східну Україну в одне ціле і встановити владу самостійної великої соборної України під керівництвом Всеукраїнської партії шевченківців»²⁴.

За перше півріччя 1929 р. співробітниками Київського окружного відділу ДПУ були затримані 583 особи (серед них 331 селянин, 59 службовців, 82 студенти, 28 учителів, 7 робітників, 33 кустарі, 15 торговців). Слідчі 551 заарештованому висунули обвинувачення у контрреволюційній агітації, 261 визнали учасником контрреволюційних угруповань, 111 — членами контрреволюційних організацій, 85 звинуватили у прагненні до активних антирадянських дій, 143 — в організації терористичних актів. До розстрілу присудили 10 осіб, 188 вислали на Соловки, 67 — за межі УСРР, 31 звільнили²⁵. Окремі особи мали цілий набір звинувачень.

Значно раніше за інші регіони на Київщині розпочався наступ карально-репресивних структур на священнослужителів та віруючих Української Автокефальної Православної Церкви. Коли на початку вересня 1929 р. секретний відділ ДПУ повідомив про підготовку до операції щодо нейтралізації УАПЦ «у зв'язку зі зростаючою антирадянською активністю церковників-автокефалістів, а також із ліквідацією контрреволюційної організації Союз визволення України», у Київському та Тульчинському округах операцію частково вже було проведено і заарештовано понад 40 священників та мирян²⁶.

У 1930–1931 рр. підлеглі В. Іванова активно залучалися до проведення каральної операції під кодовою назвою «Весна» з метою «чистки» лав Червоної Армії від спеціалістів колишньої царської армії. Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало «викриття» в грудні 1930 р. антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси назва справи — «Весна») «очі-

²⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 59, арк. 13.

²⁵ Золотарьов В. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Харків, 2003. – С. 74.

²⁶ Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні... – С. 275.

кувала на інтервенцію Антанти і готувала збройне повстання». Учасниками міфічної Військово-офіцерської контрреволюційної організації після допитів в ОДПУ СРСР визнали себе багато колишніх генералів та кадрових офіцерів царської армії, які сприйняли «ідеї радянської влади» і служили в Червоній армії. Репресії прокотилися Росією, Україною, Кавказом. Найбільшого погрому було завдано навчальним закладам Москви, Ленінграда, Києва. Так звану «Київську військово-офіцерську контрреволюційну організацію» начебто очолили викладачі Київської об'єднаної військової школи ім. С. С. Каменєва та деяких київських вищих навчальних закладів — колишні царські генерали В. Ольдерогге, В. Кедрін, полковники О. Луганін, М. Мінін, А. Семенович тощо. У частинах Київського гарнізону у справі «Весна» було заарештовано 121 колишнього і діючого командира Червоної армії. З них 20, зокрема М. Блаудзевича, В. Водопьянова, Є. Гамченка, В. Ольдерогге, Д. Розена, Л. Чижуну тощо, за рішенням колеги ОДПУ СРСР розстріляно, інших ув'язнено або звільнено з військової служби. Загалом у справі «Весна» було притягнуто до судової відповідальності 2010 осіб: 305 військових і 1705 цивільних. З них 573 страчено, решту піддано тривалим строкам ув'язнення²⁷.

Під час слідства виявилось, що із Всесоюзною контрреволюційною офіцерською організацією тісно пов'язана Всеукраїнська контрреволюційна організація ветеринарів та бактеріологів (викрита Економуправлінням ДПУ УСРР у листопаді 1930 р.), яка мала «центральне керівне ядро» в м. Харкові та широку розгалужену мережу периферійних осередків по всій Україні, в тому числі на Київщині. До складу неіснуючої організації чекісти зарахували ветеринарного лікаря Бородянського району Бутрака, ветеринара з Обухівського району Яценка. Ім, як і іншим, хто проходив у слідчій справі № 9821 Всеукраїнської контрреволюційної організації ветеринарів та бактеріологів, інкримінувалося «скинення радянської влади», «підготовка до бактеріологічної війни у разі інтервенції (зараження водойм, колодязів та продуктів харчування людськими патогенними

мікробами з метою поширення серед населення масових епідемічних захворювань)»²⁸.

На початку січня 1931 р. співробітникам Економічного відділу Київського оперативного сектора²⁹ вдалося «викрити» глибоко конспіративну контрреволюційну організацію — Київську філію Промпартії. В ній, начебто, працювали співробітники теплотехнічних установ, електропідприємств та організацій. У звинувачених у шкідництві (ст. 54-6, 54-7, 54-11) науковців Т. Губенко, П. Кислинського, І. Ладиженського, В. Осьмака, Т. Усенка, Л. Шелковникова та інженера П. Бесараба тортурами вдалося вибити «щиросердні зізнання» про те, що Київська філія Промпартії планувала на момент польської інтервенції в 1930 р. спричинити паливну кризу в УСРР, здійснити диверсійні акти на цукрових заводах, дезорганізувати тепло- і електрогосподарства на Правобережній Україні та разом із бойовою офіцерською організацією висадити в повітря приміщення заводу «Арсенал» і залізничні мости³⁰.

У січні 1932 р. внаслідок чергової ротації у лавах ДПУ УСРР керманічем київських чекістів став Олександр (Абрам) Борисович Розанов (Розенбардт). Очолюваний ним Київський обласний відділ ДПУ УСРР не лише провадив каральну політику щодо «представників скинутих експлуататорських класів», а й активно залучався до виконання політичних і господарських кампаній. За часів проведення вищим політичним керівництвом країни політики суцільної примусової колективізації індивідуальних селянських господарств та Голодомору 1932–1933 рр. основні зусилля органи ДПУ Київщини зосередили на ліквідації «куркульства» як «ворожого класу», придушенні антирадянських виступів «капіталістичних елементів», боротьбі з «саботажем» хліборобів. Статистичні дані боротьби органів ДПУ Київщини з «сільським терором» у січні–жовтні 1932 р. мали такий

²⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 37, арк. 1–2, 10–13.

²⁹ У вересні 1930 р. через чергову адміністративно-територіальну реформу було розформовано окружні відділи ДПУ УСРР. В УСРР було утворено дев'ять оперативних секторів ДПУ УСРР.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 57, арк. 3.

²⁷ Див.: З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2002. – № 1. – 387 с.

вигляд: загалом притягнуті до відповідальності 300 осіб, з них у групових справах — 241 (80,3%), одинаків — 59 (19,7%).

Кількість притягнутих та засуджених у справах, порушених органами ДПУ та міліції у зв'язку з хлібозаготівлею, в серпні-листопаді 1932 р. у Київській області становила понад 4,5 тисячі осіб. Внаслідок «оперативного удару по внутрішньоколгоспних антирадянських угрупованнях» на початок грудня 1932 р. у 13 районах Київській області чекістами було «викрито й ліквідовано» 18 груп, заарештовано 117 осіб, в тому числі сім голів колгоспів³¹.

Сповідуючи ідею про існування в УСРР «селянської змови», органи держбезпеки здійснювали пошук повстанських організацій. Одну з контрреволюційних організацій було «викрито» спецслужбами у березні 1932 р. Справу Української революційно-демократичної спілки (УРДС) чекісти сфабрикували за трафаретом — керуючий центр, що має розгалужену мережу осередків у ВНЗах Києва, на Південно-Західній залізниці, у Кривому Розі, на Поділлі, а також у Богуславському, Кагарлицькому районах Київської області. На чолі міфічної організації слідчі поставили аспіранта Біохімічного інституту при ВУАН Сергія Підгайного та помічника уповноваженого відділу карного розшуку міліції Київської області Григорія Коляду. Арешти у справі УРДС тривали з серпня 1932 р. по січень 1933 р., за ґратами опинилось 70 осіб, із них 45 — мешканці Києва та Київської області. Згідно з рішенням судової трійки при колегії ДПУ УСРР у справі УРДС від 23 січня 1933 р., 19 осіб було розстріляно, 49 отримали від трьох до десяти років ув'язнення, двох звільнили за рішенням суду³².

Реалізація оперативного наказу ДПУ УСРР від 5 грудня 1932 р. № 1 («основне та головне завдання — нагальний пролив, викриття і розгром контрреволюційного повстанського підпілля та завдання рішучого удару по всіх контрреволюцій-

³¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 57, арк. 430–431.

³² За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): 36. док. та мат. / Упоряд. Т. Ф. Григор'єва. – К., 2004. – С. 16–19, 29, 350.

них куркульсько-петлюрівських елементах, які активно проти-діють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі») та оперативного наказу ДПУ УСРР від 13 лютого 1933 р. № 2 про необхідність ліквідації повстанського підпілля до початку сівби³³ спричинила значне зростання кількості порушених кримінальних справ. Якщо на 1 січня 1933 р. в оперативно-слідчій роботі Київського облвідділу ДПУ у впровадженні перебувало 3063 справи на 4723 звинувачених, то за перший квартал 1933 р. їх кількість збільшилась до 4017, у яких проходило 7344 особи³⁴.

Одночасно зі знищенням класового ворога на селі поступово набирали обертів репресії проти польської меншини в УСРР. У 1933–1934 рр. Київським облвідділом ДПУ УСРР за причетність до діяльності Польської організації військової на Правобережній Україні заарештовано 114 осіб, з яких 70 дістали різні строки ув'язнення або були страчені³⁵.

Вельми старанно О. Розанов та його колеги готувалися до переїзду радянського уряду до Києва влітку 1934 р. Результати «зачистки» нової столиці Радянської України від контрреволюціонерів знайшли відгук у виступі П. Постишева на бюро Київського обкому КП(б)У. Він відзначив «велику пророблену Київським обласним відділом НКВС під керівництвом т. Розанова О.Б. роботу з очищення Києва від контрреволюційних і антирадянських елементів і по зміцненню революційного порядку при переїзді столиці України до Києва»³⁶.

Якщо у часи громадянської війни силові засоби впливу на політичних опонентів та «неблагонадійних» громадян керівництвом РКП(б)–КП(б)У застосовувалися для ствердження диктатури пролетаріату, на початку 1920-х рр. — з метою ліквідації реального опору більшовицькій владі, то в 1930-ті рр.

³³ Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – С. 511–516.

³⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 10, арк. 5

³⁵ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 119.

³⁶ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький... – С. 231–232.

масовий терор мав попереджувальний характер. Ідеологічним підґрунтям масових репресій у 1930-х рр. слугувала теза, висунута Й. Сталіним, — «із розбудовою соціалізму опір скинутих класів зростає».

До організаційних передумов масового терору належить створення по всій країні розгалуженого карального апарату, потужного механізму судових та позасудових установ. Небувалою розмаху карально-репресивних заходів у другій половині 1930-х рр. сприяла й правова база³⁷. Після вбивства одного з лідерів ВКП(б) С. Кірова, 1 грудня 1934 р. ЦВК СРСР прийняв постанову «Про порядок ведення справ про підготовку і здійснення терористичних актів», згідно з якою попереднє слідство обмежувалося 10-денним строком. Обвинувальний акт вручався звинуваченому за добу до розгляду справи. З процесу усувалися прокурор та адвокат. Касаційне оскарження, подання клопотань про помилування у цих справах не дозволялося, смертний вирок виконувався негайно.

З моменту створення НКВС (липень 1934 р.) продовжилася розбудова неконституційних органів позасудових репресій у вигляді особливої наради при НКВС СРСР (листопад 1934 р.), трійок (1935 р.), двійок (1937 р.), яким надавалися широкі права в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, ув'язнення до таборів строком до п'яти років, виселення, у тому числі за межі країни. Під грифом «цілком таємно» 2 жовтня 1937 р. була ухвалена постанова ЦВК і РНК СРСР, що підвищила термін покарання за особливо тяжкі державні злочини — шпигунство, шкідництво й диверсію — з 10 до 25 років³⁸.

Відправною точкою «великого терору» став лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому Й. Сталін зажадав «покласти край діяльності саботажників, шпигунів і диверсантів». Проте, як стверджував доктор історичних наук В. Нікольський, проведення так званої масової чекістської операції, яка

³⁷ Жертвы репрессий. – К., 1993. – С. 5.

³⁸ Штук М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – С. 72 – 73.

згодом набуде назви «велика чистка», розпочалося без будь-якого посилення на рішення зазначеного пленуму³⁹. Потужну хвилю репресій в СРСР та УРСР викликала, зокрема, постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи» та телеграма Й. Сталіна секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських Компартій, в якій пропонувалося, спираючись на апарат НКВС СРСР, «взяти на облік усіх куркулів та кримінальників, що повернулися на батьківщину, щоб найбільш ворожі з них були негайно заарештовані та розстріляні у порядку адміністративного провадження їх справ через трійки, а інші — менш активні, але все ж ворожі — елементи були б переписані й вислані в райони за вказівкою НКВС»⁴⁰.

Нині історики шукають не тільки мотиви та політичні підтексти проголошеної війни з «класовим ворогом», а й відповідь на запитання: чому для низки чекістських операцій по «очищенню» країни від «ворожого елементу» було обрано другу половину 1937 р.? Логіку радянського керівництва щодо ініціювання масових репресивних операцій НКВС СРСР із розгрому колишніх куркулів, так званих контрреволюційних національних контингентів — поляків, німців, румунів, «харбінців», представників інших «ворожих» націй, в 1937–1938 рр. прагнув пояснити кандидат історичних наук В. Васильєв⁴¹.

Вивчення законодавчої та нормативної бази радянських репресивно-каральних органів у 1930-х рр., дослідження безпосереднього механізму здійснення політичних репресій на Київщині в 1937 р. авторитетними вченими П. Бачинським, І. Біласом, С. Білоконем, Ю. Шаповалом тощо⁴² вказують на сплано-

³⁹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 90.

⁴⁰ Правда через роки. Статті. Спогади. Документи. – Донецьк, 1995. – С. 40–45.

⁴¹ Васильєв В.Ю. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Укр. істор. журн. – 2005. – № 1. – С. 11.

⁴² Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 липня; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Сус-

ваний сталінським керівництвом та чітко організований зусиллями органів НКВС СРСР характер «великого терору». Наукові праці зазначених дослідників у переважній більшості розкривали шляхи формування репресивної політики в УРСР, з'ясували соціальну спрямованість репресій у другій половині 1930-х рр. Менше уваги автори цих публікацій приділяли кількісним показникам політичних репресій на Київщині в часи «великого терору».

«Велика чистка» 1937–1938 рр. за задумом сталінського керівництва мала стати певною санацією радянського суспільства від небажаних осіб. «Орієнтиром» у боротьбі з «недобитим класовим ворогом» для співробітників органів держбезпеки мали слугувати спеціально розроблені паспорт-характеристики областей Української РСР. Про концентрацію «ворожого елементу» поблизу столиці Радянської України повідомлялося і в паспорт-характеристиці Київської області. В ній, зокрема, зазначалося:

«Київ... був насичений купецтвом, поміщиками, дворянською аристократією, духовенством (30 000 попів та монахів, 45 000 дворян та 50 000 купців). У м. Києві беруть початок керівні центри монархічних союзів “істинно-російського народу” та “двохголового орла”, які є опорою самодержавства. Велику роль в житті міста відігравало місцеве духовенство Києво-Печерської лаври, яка протягом багатьох років є місцем паломництва, розсадником релігійного фанатизму. У м. Києві налічувалось 130 церков та молитовних будинків. Ще у дореволюційний час Київ був центром українських націоналістів, які поживали свою націоналістичну діяльність з початком революції»⁴³.

У зазначеному розділі особливо підкреслювалася та обставина, що Київ на початку 1920-х рр. —

«будучи насичений дрібнобуржуазним елементом, крупними ремісниками та кустарями, особливо у швейній та взуттєвій про-

пільно-політичний та історико-правовий аналіз. Т. 1. – К., 1994; *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999; *Шаповал Ю.І.* Україна на 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 462, арк 2.

мисловості, створював поживний ґрунт для контрреволюційних, головним чином право-троцькістських формувань серед цього контингенту...».

Стає зрозумілим, чому, починаючи з літа 1937 р., весь арсенал засобів карально-репресивного апарату був задіяний на розправу з потенційними й реальними опонентами більшовицького режиму.

Прелюдія та кульмінація «великого терору» в Українській РСР пов'язана з постаттю Ізраїля Леплевського, який з 14 червня 1937 р. по 25 січня 1938 р. виконував обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР. Спираючись на підтримку народного комісара внутрішніх справ СРСР, генерального комісара держбезпеки М. Єжова, використовуючи особисте знайомство з першим секретарем ЦК КП(б)У С. Косіором, новопризначений керівник українських чекістів вирішив продовжити розпочату в Москві справу «антирадянської троцькістської військової організації» в Червоній Армії, фігурантами якої стали авторитетні воєначальники М. Тухачевський, Й. Якір, І. Уборевич, А. Корк, Р. Ейдеман, Б. Фельдман, В. Примаков, В. Путна.

На п'ятий день перебування в УРСР І. Леплевський інформував Москву про нейтралізацію ще одного учасника «військово-фашистської змови» — начальника Політуправління військ Київського особливого військового округу (КОВО) армійського комісара 2-го рангу М. Амеліна. Незабаром підлеглими Леплевського було зібрано компромат на начальника артилерії КОВО комдива Н. М. Боброва, першого заступника командувача військ КОВО і начальника гарнізону м. Києва комкора Д. Фесенка, начальника штабу КОВО комбрига М. Подчуфарова, першого заступника начальника Політуправління КОВО корпусного комісара М. Хороша, начальника відділу зв'язку КОВО комбрига Ю. Ігнатовича. Таким чином, на серпень 1937 р. у в'язниці опинилися майже всі керівники Київського військового округу⁴⁴. На кінець 1937 р. число репресованих у Київській області

⁴⁴ *Кокін С., Пшенніков О.* Без строку давності (До 60-річчя «викриття» органами НКВС «Військово-фашистської змови» у Червоній армії) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 147.

представників командного складу РСЧА становило 119 осіб, а кількість заарештованих червоноармійців та молодших командирів — 166 осіб⁴⁵.

Проте значущість своєї персони на чолі республіканського НКВС І. Леплевському довелося обстоювати під час здійснення масових операцій. Справжнім випробуванням для нього та його відомства стало виконання телеграми М. Єжова за № 11926 такого змісту:

«Всім начальникам НКВС та начальникам управлінь НКВС країв та областей. З одержанням цього візьміть на облік усіх осілих у вашій області куркулів, карних злочинців, що повернулися після відбуття покарання, втікачів із таборів та заслань. Всіх врахованих куркулів поділіть на дві категорії: 1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту й розстрілу у порядку адміністративного проведення справ через трійки; 2) менш активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівками НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. телеграфно доповідайте щодо кількості осіб І та ІІ категорій із зазначенням окремо куркулів і кримінальних злочинців»⁴⁶.

На підставі цієї директиви в обласних управліннях НКВС були організовані спеціальні штаби для керівництва операцією, яким доводився «оперативний план щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ї категорії». Згідно з ним, органи держбезпеки повинні були виконати практичну підготовчу роботу та провадити слідство стосовно куркулів, а міліція — щодо криміналітету. Оперативний план передбачав створення (за п'ять днів до операції) у колишніх окружних центрах та інших пунктах міжрайонних оперативних груп. Міжрайгрупи мали очолити відповідальні представники облуправлінь НКВС або начальники відповідних міськрайвідділків чи окрввідділів. Кожного із заарештованих куркулів та кримінальників перед відправкою у в'язницю начальник міжрайопергрупи повинен

⁴⁵ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 252 – 253.

⁴⁶ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. – К.;Полтава, 1992. – С. 22.

був особисто допитати та звірити об'єктивні дані з матеріалами справи. Найбільш «озлоблені» куркулі та соціально-небезпечні кримінальники підлягали негайному арешту⁴⁷. В «оперативному плані щодо вилучення куркулів та кримінальників 2-ї категорії» пропонувалося заарештувати 18 953 особи (з них 10 364 куркулі та 8589 кримінальників). Причому в Київській області ці цифри мали виглядати таким чином: куркулів — 2117, кримінальників — 3404⁴⁸.

Масштаби майбутньої операції розширив оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР від 30 липня 1937 р. за № 00447, який націлював місцеві органи держбезпеки провести масові арешти серед членів антирадянських партій, колишніх білих, сектантських активістів, церковників, учасників козацько-білогвардійських повстанських організацій, фашистських, терористичних та шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань⁴⁹. Для НКВС УРСР було встановлено ліміт на арешт 28 800 громадян, із них пропонувалося покарати за 1-ю категорією (розстріл) 8000 осіб. Ліміт для репресування контрреволюційного елементу з-поміж куркулів та кримінальників трійкою Київського УНКВС виглядав таким чином: перша категорія — 2000 ос.; друга категорія — 3500 ос.⁵⁰

У виконанні розпоряджень «залізного сталінського наркома» на території Київщини важлива роль відводилася начальнику обласного управління НКВС, старшому майору держбезпеки Миколі Шарову. Досвідченому чекісту (в органах державної безпеки з 1919 р.) до подібних завдань було не звикати. Очолити наприкінці березня 1935 р. УНКВС у Київській області, М. Шаров відразу долучився до реалізації депортаційної політики панівного режиму в регіоні. Завдяки зусиллям його відомства Київський обком КП(б)У в липні 1935 р. порушив перед Й. Сталіним питання про необхідність додаткового переселен-

⁴⁷ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 91.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 32, арк. 93.

⁴⁹ Расстрел по разнарядке, или Как это делали большевики // Труд. – 1992. – 4 июня.

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 90.

ня та виселення контрреволюційного елемента з Мархлевського прикордонного району (в 350 господарствах польського національного району було виявлено 129 колишніх куркулів та розкуркулених, 14 колишніх дворян, 75 учасників білих армій та польських легіонерів, 37 осіб, підозрюваних у шпигунстві)⁵¹.

Загальна картина боротьби з ворогами радянської влади на 1935 р. на Київщині за даними Управління обліково-статистичного відділу УДБ НКВС УСРР мала наступний вигляд: разом порушено 3025 справ, притягнуто до відповідальності 4782 особи, заарештовано 3540 осіб⁵².

Відшліфовану технологічність у сфері обліку та нейтралізації удаваних групових політичних противників продемонстрували київські чекісти під час виконання рішень політбюро ЦК КП(б)У від 9 квітня 1936 р. про переселення з Київської і Вінницької областей до Казахстану 15 000 господарств, переважно поляків. Результати етнічної депортації на Київщині вражали. До травня 1937 р. з області було переселено й вислано 14 544 сім'ї поляків загальною чисельністю понад 70 000 осіб⁵³.

Показники сумлінної роботи М. Шарова щодо припинення діяльності зарубіжних фашистських, розвідувальних, терористичних центрів та виявлення «контрреволюційних елементів» серед німців, поляків та українців простежуються у звіті Київського обласного управління НКВС за 1936 р. Так, за «німецькою лінією» на Київщині в 1936 р. було ліквідовано 19 «ворожих груп», до яких належало 96 осіб (усі засуджені), заведено справ на 68 осіб. «Підривна діяльність поляків» підтверджувалася завершенням 16 групових справ, за якими засудили 38 осіб. Чимало агентурних та слідчих справ у 1936 р. було заведено за так званою «українською лінією»: справа «Націоналісти» (в січні 1936 р. у Києві була заарештована фашистсько-те-

рористична група з восьми осіб); справа «Блакитні», справа «Надія», справа «Професор» тощо⁵⁴. Загалом співробітниками УНКВС у Київській області в 1936 р. було заарештовано понад 2000 осіб⁵⁵.

Як вказівку «діяти» сприйняв начальник обласного УНКВС М. Шаров постанову політбюро ЦК КП(б)У від 16 січня 1937 р. про недоліки в роботі Київського обкому КП(б)У. Спільними зусиллями емісарів Кремля, партійного апарату республіки, органів держбезпеки було здійснено справжній розгром обласного партійного осередку. До травня 1937 р. з 81 працівника Київського обкому партії було замінено п'ять заввідділів, 78 завідувачів і заступників завідувачів секторів, 22 інструктори; 32 члени обкому були ув'язнені як «вороги народу»⁵⁶.

Не менш заповзято київські чекісти долучилися до проведення операції згідно з оперативним наказом НКВС СРСР від 30 липня 1937 р. № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Заходи з «викорінення всіх антирадянських елементів, які були головними призвідниками всякого роду антирадянських та диверсійних злочинів як у колгоспах і радгоспах, так і на транспорті та промисловості», розпочалися 5 серпня 1937 р. Зазначена операція проходила із суворим дотриманням надісланих інструкцій. Бажання вислужитися перед московським керівництвом спонукало наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського звернутися 5 вересня з клопотанням про збільшення ліміту для 1-ї категорії на 4200 осіб. Прохання керівника репресивного апарату в УРСР було враховане центральним відомством, і вже 16 вересня 1937 р. начальник УНКВС у Київській області М. Шаров отримав додатковий ліміт для 1-ї категорії на 900 осіб⁵⁷. Як виявилось згодом, і цих «лімітів на смерть» київським чекістам було замало. Станом на 5 жовтня

⁵¹ Сталинские депортации. 1928–1953. (Россия. XX век. Документы). – Москва, 2005. – С. 52–53.

⁵² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 41, арк. 37.

⁵³ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 серпня.

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 3–18.

⁵⁵ Там само, ф. 42, спр. 26-А, арк. 10.

⁵⁶ Бачинський П. Реабілітовані історією // Київська правда. – 1994. – 16 серпня.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 90.

1937 р. у Київській області внаслідок виконання наказу № 00447 у в'язницях опинилися 9554 особи⁵⁸, тобто на 3154 особи більше запланованого.

«Продуктивно» на початку осені 1937 р. працювали поза-судові органи. Упродовж двох місяців, доки тривала операція, особлива трійка обласного УНКВС устигла винести вердикт 5662 особам (2249 — за 1-ю категорією; 3413 — за 2-ю категорією). Через «велику засміченість районів і міст Київської області й особливо м. Києва» кримінальниками та контрреволюційними елементами до репресування були залучені адміністративна трійка обласного УНКВС, суди та спецколегія, які розглянули кримінальні справи на 2864 особи⁵⁹.

Старший майор держбезпеки М. Шаров у доповідній записці І. Леплевському від 8 жовтня 1937 р. стверджував:

«Дані свідчать, що, незважаючи на значне очищення районів та міст області, все ж досі ще є в наявності як у містах, так і в районах Київської області куркулі, кримінальники та інший контрреволюційний елемент, який підлягає репресуванню»⁶⁰.

Відповідь народного комісара внутрішніх справ УРСР І. Леплевського надійшла наступного дня:

«Встановлений наказом НКВС СРСР № 00447 від 1937 р. ліміт для 2-ї категорії у Київській області дозволяю збільшити на 250 осіб»⁶¹.

Уже 18 жовтня 1937 р. І. Леплевський інформував начальника Київського обласного управління НКВС про додатковий ліміт для 1-ї категорії — 300 осіб, 2-ї — 400 осіб. Однак він зауважував:

«Форсуйте роботу Трійки. Врахуйте, що цей ліміт є попереднім як для першої, так і для другої категорії. Через декілька днів повідомлю про збільшення ліміту. Звертаю Вашу увагу, що досі Ви Трійкою засуджували в табори стариків, непридатних для роботи. У подальшій роботі Трійки це необхідно усунути»⁶².

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 91.

⁵⁹ Там само, арк. 93–95.

⁶⁰ Там само, арк. 98.

⁶¹ Там само, арк. 145.

⁶² Там само, арк. 146.

Одночасно І. Леплевський листувався з наркомом внутрішніх справ СРСР М. Єжовим, прохаючи генерального комісара держбезпеки в черговий раз збільшити ліміти. В результаті задоволення численних клопотань остаточні ліміти для України були встановлені: для 1-ї категорії — 26 150 осіб, для 2-ї категорії — 37 800 осіб; разом 63 950 осіб, або втричі більше від запланованого. Загалом під час «операції» наприкінці 1937 — на початку 1938 рр. було заарештовано 11 675 мешканців республіки. Підсумки «смертоносною» операції згідно з наказом № 00447 у Київській області виглядали таким чином: на 31 грудня 1937 р. трійкою облуправління НКВС було засуджено 11 800 осіб, з них за 1-ю категорією 5300 осіб, за 2-ю — 6500 осіб, адміністративною трійкою Київського облуправління НКВС, судами та спецколегією — 5702 особи⁶³.

Одночасно з наступом на куркулів у республіці проводилися інші протиправні заходи, пов'язані з репресіями національних меншин. 11 серпня 1937 р. НКВС СРСР розробив оперативний наказ за № 00485, яким націлював місцеві органи держбезпеки на повну ліквідацію первинних організацій Польської організації військової. Наказ супроводжувався «Закритим листом про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР», в якому йшлося про зв'язки польської контрреволюції з троцькістським центром, контакт із керівником «воєнно-фашистської змови» М. Тухачевським, диверсійно-шкідницьку роботу Польської організації військової в оборонній промисловості, в поточному та мобілізаційному плануванні, на транспорті, в сільському господарстві. Як підготовку до майбутнього воєнного конфлікту розцінював репресії проти польської меншини і сам нарком внутрішніх справ УРСР. Надсилаючи зазначені документи в місцеве управління НКВС, І. Леплевський 16 серпня 1937 р. вимагав:

«І. З 20 серпня 1937 р. розпочати широку операцію, в першу чергу щодо Червоної армії, військових заводів, оборонних цехів, залізничного та повітряного транспорту, електросилового господарства та газових і перегінних заводів. ІІ. Одночасно підготувати до арештів у другу чергу всіх інших осіб».

⁶³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 281–288.

Виконуючи розпорядження керівництва союзного й республіканського НКВС, працівники Київського УНКВС розпочали реалізацію наказу НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р. за № 00485. Вельми відповідально поставилися київські чекісти і до вказівки наркомату внутрішніх справ УРСР від 24 вересня 1937 р. за № 9310: «*Заарештовувати всіх відвідувачів польського консульства*».

В результаті «нанесення оперативного удару по польсько-шпигунському, диверсійному та контрреволюційному націоналістичному підпіллю» м. Києва та області на 1 жовтня 1937 р. було заарештовано 3003 особи: поляків — 1713, українців — 791, галичан — 237; євреїв — 114, інших — 148. Співробітники Київського УНКВС «розкрили та ліквідували» 59 польських шпигунсько-диверсійних резидентур, 19 осередків Польської організації військової, 32 диверсійно-повстанські групи, 101 агента польської розвідки⁶⁴.

Про справжні масштаби «польської операції» в області дізнаємося з доповідної записки про оперативно-слідчу роботу УНКВС Київської області за час з 1 червня 1937 р. по 8 січня 1938 р. заступника начальника УНКВС у Київській області майора держбезпеки Бабича начальника 8-го відділу УДБ НКВС УРСР лейтенанту державної безпеки Мунвезу. В ній зазначалося, що на січень 1938 р. в області «за польською лінією» заарештовано 6524 особи. З цієї кількості засуджено НКВС СРСР за особливими списками 4954 особи (за 1-ю категорією — 4302, за 2-ю — 652), трійкою — 580 осіб (за 1-ю категорією — 198, за 2-ю — 382)⁶⁵.

Широкого розмаху на Київщині в 1937 р. набула так звана «німецька операція», обумовлена наказом НКВС СРСР від 25 липня 1937 р. № 00439, згідно з яким правоохоронні органи мали «нейтралізувати» на підприємствах області німецьких підданих. Проте на практиці в ув'язненні опинилися не лише іноземці, а й радянські громадяни — німці за походженням. Факти свідчили, що під час реалізації «німецької операції» за

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 88, арк. 116–118.

⁶⁵ Там само.

причетність до вигаданих організацій «Німці-фашисти», «Тевтонці», «Національний союз німців України», «Національний фашистський центр» Київським обласним УНКВС заарештовано 883 особи.

Оперативний наказ НКВС від 20 вересня 1937 р. № 00593 орієнтував органи держбезпеки на каральні акції проти так званих «харбінців» — колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів з Манчжоу-Го. Як і в попередніх випадках, у першу чергу підлягали арешту «харбінці», що були задіяні у військово-промисловому комплексі або працювали в колгоспах, радгоспах, радянських установах⁶⁶. На початок 1938 р. відомству М. Шарова вдалося «розшукати» у Київській області лише 70 осіб, яких слідчі змогли кваліфікувати за «харбінською лінією»⁶⁷.

У грудні в УРСР згідно з директивою НКВС СРСР від 30 листопада 1937 р. розпочалася «латиська операція». Напередодні НКВС СРСР розіслав на місця телеграму за № 50499 такого змісту:

«Пропонується протягом 48 годин зібрати, перевірити і надати відомості щодо латиських офіційних установ і організацій на території республіки, краю, області, повідомити дислокацію пунктів концентрації латишів, цифрові дані про кількість керівників, членів правління й активу в окремих установах та організаціях. Підготувати арешти всіх керівників та активістів за цими пунктами концентрації латишів, а також раніше врахованих латиських шпигунів, перебіжчиків і антирадянського активу. Операцію стосовно всіх цих категорій активу попередньо провести протягом одного дня із подальшим розвитком на зразок польської операції».

Відповідно до директив НКВС, станом на січень 1938 р. в тюрмах і слідчих ізоляторах області перебували 186 осіб, віднесених до категорії «латиських шпигунів»⁶⁸. Сотні громадян були заарештовані впродовж другої половини 1937 р. за при-

⁶⁶ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 106

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 178.

⁶⁸ Там само.

належність до інших різноманітних іноземних розвідок: румунської — 163, японської — 72, грецької — 29.

У зазначений період зросла й кількість порушених кримінальних справ, пов'язаних із викриттям «шкідництва» в сільському господарстві, промисловості, на транспорті. Так, у другому півріччі 1937 р. працівниками органів НКВС у Київській області було виявлено 331 особу, які «своїми діями перешкоджали збільшенню виробництва промислової продукції, виконанню плану хлібозаготівель»⁶⁹.

З особливим розмахом і жорстокістю була проведена органами НКВС у Київському регіоні операція щодо дружин «зрадників Батьківщини» (наказ НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. № 00486). Статистика свідчила, що лише протягом серпня–грудня 1937 р. внаслідок спланованої акції за ґратами опинилися 1356 дружин викритих «зрадників Батьківщини».

Значних утрат у духовній сфері зазнала Київщина внаслідок масових каральних операцій зі знешкодження так званої церковно-сектантської контрреволюції в регіоні. В боротьбі за формування атеїстичного суспільства були ув'язнені та загинули понад 1100 віруючих.

Не менш разючими були результати роботи київських чекістів у 1937 р. із виявлення та нейтралізації «широкого підпілля українських націоналістів», яке за короткий період часу вдалося виявити на території області в кількості 2189 осіб⁷⁰. Як дізнаємося з архівних джерел, маховик репресій у другій половині 1937 р. не збавляв обертів і проти відступників від «генеральної лінії» ВКП(б) — так званих троцькістів. Станом на січень 1938 р. співробітники Київського УНКВС заарештували 990 осіб. Крім того, із міста Києва було вислано 689 сімей (1564 осіб), глави яких засуджені за «троцькістську діяльність»⁷¹.

Втрати в УРСР внаслідок чекістських операцій, обумовлених наказами наркома внутрішніх справ СРСР, являли жахливу

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 2.

⁷⁰ Там само, спр. 31, арк. 1.

⁷¹ Там само, спр. 105, арк. 177.

картину масових позасудових розправ над людьми. Зокрема, після «викорінення» «петлюрівсько-куркульських елементів», «контрреволюційних націоналістичних кадрів», «шпигунів», «учасників воєнно-фашистської змови» в Київській області, до якої належала територія нинішньої Черкаської, частково Житомирської й Чернігівської областей, протягом другої половини 1937 р. за ґратами опинилися 23 081 особа, з них засуджено 19 182 особи, в тому числі за 1-ю категорією — 9713 осіб, за 2-ю — 9450 осіб⁷². Кількість заарештованих органами НКВС у містах Київської області у період з 1 липня 1937 р. по 1 лютого 1938 р. становила 10 498 осіб, з них у м. Києві — 6282 особи, Білій Церкві — 476, Борисполі — 243, Василькові — 122, Переяславі — 250, Чорнобилі — 257⁷³.

Частка репресованих у Київській області в 1937 р. була одною з найбільших в УРСР (за кількістю репресованих областей посідала друге місце — після Донецької).

Масштабність баталій київських чекістів із класовим ворогом належним чином була оцінена керівництвом республіки. З нагоди 20-річчя ВУНК-ДПУ-НКВС ЦВК УРСР нагородив орденом Червоної Зірки та бойовою зброєю низку працівників київського обласного управління НКВС. Серед них: начальник УНКВС у Київській області М. Шаров; його заступник, майор державної безпеки І. Бабич; начальник секретно-політичного відділу, капітан державної безпеки О. Волков; начальник 11-го відділу, старший лейтенант державної безпеки Я. Поясов⁷⁴.

Терор, спричинений «лімітами на смерть», секретними циркулярами, наказами, телеграмами вищого політичного керівництва країни, безкарність тих, хто уособлював себе з «каральним мечем революції», поставили людиновбивство на конвеєр, породили витончену індустрію нищення народу.

Ось як розповідає про факти масових репресій у Києві в 1937–1938 рр. та техніку виконання смертних вироків доктор

⁷² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, арк. 177–178.

⁷³ Там само, арк. 3.

⁷⁴ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – К., 2004. – С. 168.

юридичних наук В. Мунтян, який чув про них із вуст свого колеги, колишнього прокурора М. Табачного:

«Табачний мені розповідав, що десь протягом 1937–1940 років він у службових справах був присутнім при виконанні вироків відносно тих осіб, що були засуджені до смертної кари. Зі слів Табачного я добре пам'ятаю, що це стосувалось виконання вироків у Лук'янівській тюрмі. Усе це відбувалося в кімнаті коменданта в особливих справах [...]. За його словами, людину, засуджену до розстрілу, піднімали з підвалу на якомусь ліфті в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, пересвідчувався, що це саме та людина, яку засудили до розстрілу. Після чого людину повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахилили голову вниз і комендант стріляв у потилицю. Мертвого знову опускали вниз, а на його місце піднімався наступний засуджений [...]. За словами Табачного, виконання вироків здійснювали в нічний час. В середньому за ніч розстрілювали 100–150 чоловік [...]. Труп розстріляних вивозили за місто, за Дарницю, в ліс»⁷⁵.

За твердженнями чи не єдиного свідка тих сумних подій пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм Київського обласного УНКВС), трупи

«ворогів народу відвозились в район селища Биківня, де, від траси вправо, у лісі, була огорожена велика територія лісової ділянки, яка ретельно охоронялась. Коли я привозив трупи в Биківню, то там ями були викопані. Трупи скидалися в ями навалом. Розстрілювали людей у підвалі внутрішньої тюрми і вночі грузили машини спеціальними кліщами. Ними брали за шию та ноги і закидали до кузова. Загрузивши повністю машину з бортами, покривали брезентом. А потім уночі вивозили в Биківню [...]»⁷⁶.

Винищуючи тисячі людей заради світлого комуністичного майбутнього, радянські спецслужби, позасудові та судові органи карально-репресивної машини керувалися не стільки існуючими правовими нормами, скільки власними відомчими на-

казами. Про численні приклади правового нігілізму в часи «великого терору» дізнаємося з доповідної записки начальника УНКВС у Київській області М. Шарова, надісланої наприкінці грудня 1937 р. І. Леплевському. Інформуючи наркома внутрішніх справ УРСР про оперативно-слідчу роботу обласного управління НКВС із червня по грудень 1937 р., М. Шаров змушений був указати на «дефекти, виявлені в процесі роботи першої Трійки по Київській області». Так, при оформленні слідчих справ в обвинувальному висновку траплялися випадки, коли у справі звинуваченого допитувалися члени його сім'ї, були відсутні свідчення, що викривали звинуваченого⁷⁷.

Проте зважати на численні порушення революційної законності, що виражалися в заочних складаннях протоколів допитів свідків, катуваннях ув'язнених, київські чекісти не вважали за потрібне. Звільнення наприкінці січня 1938 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора та обрання М. Хрущова, призначення наркомом внутрішніх справ УРСР О. Успенського замість комісара державної безпеки 2-го рангу І. Леплевського спричинили новий етап масових репресій в УРСР.

В одній із перших шифротелеграм (від 1 лютого 1938 р. № 40027), розісланій усім обласним УНКВС УРСР, О. Успенський рекомендував продовжити «куркульську операцію»:

«Наказом НКВС № 00447 Вам додатково затверджений ліміт першої категорії. Роботу Трійки подовжити до 15 березня цього року. Всю операцію розгляду справ закінчити не пізніше вказаного терміну. Закінчення операції доповідайте підсумковою запискою, схему якої повідомимо додатково. При проведенні операції особливу увагу зверніть на очистку транспорту у відповідності директиві № 56. Операцію розпочати негайно»⁷⁸.

Про «апетити» Київського обласного УНКВС в реалізації куркульської операції на 1938 р. свідчать заявки на додаткові ліміти для 1-ї категорії в кількості 3000 осіб⁷⁹. Тоді як у всій УРСР під час чекістської операції № 00447 планувалося пока-

⁷⁵ Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50-0092, т. 8, арк. 42зв.–43.

⁷⁶ Там само, т. 12, арк. 88–89.

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 105, арк. 4951.

⁷⁸ Там само, оп. 31, спр. 92, арк. 19.

⁷⁹ Там само, арк. 75.

рати на смерть 6000 осіб, додатковий ліміт для Київщини становив 800 осіб⁸⁰. Проте згодом перший заступник наркома внутрішніх справ СРСР Михайло Фриновський у телеграмі від 28 лютого 1938 р. повідомив О. Успенському про нові планові показники полювання на людей:

«...крім затвердженого ліміту в 6000 Вам затверджено додатковий ліміт — 30 000»⁸¹.

Суттєва кореляція «лімітів на смерть» змусила наркома О. Успенського в черговий раз звернутися до підлеглих на місцях:

«Шифротелеграма № 40076. 1 березня 1938 р. 17 год. 00.

Всім начальникам облуправлінь НКВС. По другій категорії лімітів більше не буде. Оперативне завдання полягає в тому, щоб нанести цілеспрямований удар і, в першу чергу, організуючим кадрам к-р. підпілля. У відповідності з цим розгортайте операцію.

Кримінальників основному пропускайте через міліцейські трійки, на судових трійках розглядайте тільки активних учасників бандзграй маючи на увазі, що по кримінальникам додаткових лімітів також не буде.

Операція по шпигунським елементам (німці, поляки, румуни, греки, болгары, іранці та інші) повинна Вами всебічно розгортатися, вона буде проходити, як і раніше, поза лімітами. Прискорюйте висилку нам альбомних довідок. Успенський»⁸².

Відповідно до нових інструкцій, ліміти для трійки при Київському обласному управлінні НКВС за 1-ю категорією сягнули 4800 осіб⁸³. Чинити правосуддя над заарештованими доручалося такому складу особливої трійки: голова — Ісаї Бабич (тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Київської області з 29.12.1937 р. по 26.02.1938 р.), перший секретар Київського обкому КПУ Євтушенко, прокурор Горляров. Уже наприкінці березня 1938 р. О. Успенський звернувся до нарком-

ма внутрішніх справ СРСР М. Єжова з проханням про затвердження нового персонального складу карального органу: голова — комбриг Микола Федоров (начальник УНКВС Київської області з 26.02.1938 р. по 28.03.1938 р.), члени трійки: другий секретар Київського обкому КП(б)У М. Костенко, прокурор Горляров⁸⁴. Не викликала нарікань керівництва УРСР діяльність оновленої трійки у Київській області у складі старшого лейтенанта держбезпеки І. Шапіро (з 27.03.1938 р. — заступник начальника обласного УНКВС, із квітня по травень 1938 р. — тимчасово виконуючий обов'язки начальника УНКВС Київської області), секретаря Київського обкому КП(б)У М. Костенка, військового прокурора прикордонних і внутрішніх військ НКВС УРСР М. Гомерова, яка лише з 2 квітня по 10 травня 1938 р. розглянула 683 слідчі справи, засудила 4598 осіб до розстрілу та 61 особу до 10 років виправно-трудових таборів⁸⁵.

Черговим завданням для київських чекістів під орудою майора держбезпеки Ісаї Бабича, а згодом на чолі з комбригом Миколаю Федоровим було виявлення та знешкодження «активно діючих військово-повстанських штабів РОВС, підпільного ЦК есерів, меншовиків та Бунда».

Здатність активно діяти продемонструвало нове керівництво УНКВС Київської області у розпочатій наркомом внутрішніх справ УРСР, комісаром державної безпеки 3-го рангу О. Успенським чистці серед українських чекістів. На 25 лютого 1938 р. кількість заарештованих співробітників органів державної безпеки УРСР становила 79 осіб, з них у центральному апараті — 11, в областях — 68 осіб⁸⁶. На початок квітня 1938 р. з органів УДБ НКВС було звільнено 558 осіб, 154 з яких опинилися за ґратами⁸⁷. Одночасно О. Успенський вирішив позбавитися ворожого елемента в неоперативних відділах НКВС УРСР. Репресії торкнулися наглядачів тюрем, бухгалтерів та іншого персона-

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 92, арк. 57.

⁸⁵ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків, 2004. – С. 122.

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71, арк. 3.

⁸⁷ Золотарьов В.А. Олександр Успенський... – С. 163.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 92, арк. 77.

⁸¹ Там само, арк. 84.

⁸² Там само, арк. 20.

⁸³ Там само, арк. 78.

лу. Розшук причетних до контрреволюційних формувань було розпочато і серед співробітників прикордонної охорони та військ НКВС. Не уникнули арештів і працівники УНКВС Київської області. Як агентів української націоналістичної організації репресовано оперуповноважених І. Барановського, Л. Гурова, І. Сергачова, Ф. Корнелишина, Г. Левицького, командира взводу кавалерійського дивізіону УНКВС Київської області О. Діткова. Помер від тортур на допиті 6 серпня 1938 р. старший інспектор відділу кадрів К. Можейко⁸⁸.

Завдання О. Успенського громити в Київській області всіх працівників міліції, підозрюваних у діяльності «українського націоналістичного центру», було доручене черговому начальнику обласного управління НКВС (з 28.05.1938 р. по 15.01.1939 р.), капітану держбезпеки Олексію Долгушеву. За задумом наркома, «український націоналістичний центр» мав очолювати колишній начальник київської школи міліції О. Ряботенко. Слідчі НКВС розвинули думку свого шефа, і у груповій справі на українських міліціонерів з'явилися «неспростовні» факти:

«Заарештований Ряботенко показує, що він є учасником антирадянської української націоналістичної організації з 1934 р. і був пов'язаний із центром цієї організації через колишнього голову Київського облвиконкому Василенка (засуджений) і військовим штабом організації в особі Капуловського та Борисенка (заарештовані). Ряботенко, будучи по своїм переконанням українським націоналістом, проводив антирадянську націоналістичну роботу в Київській школі міліції [...]. Після закінчення школи (очолив УРСМ УНКВС Донецької області. — Авт.) на його місце був призначений інший націоналіст — Стефанський (засуджений), який продовжив антирадянську націоналістичну роботу до останнього часу. Таким чином, Київська школа міліції 10 років була в руках націоналістів [...]. Ряботенком завербовані: його колишній заступник по УРСМ Київської області Добжинський, колишній начальник 1-го відділення міліції міста Києва Капустян»⁸⁹.

⁸⁸ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – С. 169–171.

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71, арк. 55–61.

У довгому переліку заарештованих командного та керівного складу міліції (213 осіб) внаслідок «чистки» правоохоронних органів УРСР від «ворожого правотроцькістського та буржуазно-націоналістичного елементу» опинилися начальник 6-го відділення міліції м. Києва Белінський, начальник Білоцерківського районного відділу міліції Лелеко, начальник Переяславського районного відділу Бондаренко, начальник Чорнобильського відділу Головченко, начальник Димерського відділу Безмолитвенний⁹⁰.

Одночасно з погромом української міліції місцеві чекісти продовжували виявляти «шкідників», «троцькістів», «націоналістів», «шпигунів», які засіли в інших державних установах та підприємствах. Серед засуджених до смертної кари Військовою колегією Верховного Суду СРСР у серпні 1938 р. знаходимо чимало людей з київськими адресами: наркомзем УРСР Зіновій Сідерський, заступник наркомфіну УРСР Іван Косило, заступник наркомлісу УРСР Семен Семенов, художній керівник Київської музкомедії Сергій Каргальський, начальник технічного відділу Дарницького бронетанкового заводу Федір Шликов, тимчасово виконуючий обов'язки коменданта Київського укріпрайону полковник Тимофій Галочкін-Савицький, науковий співробітник Музею революції Олександр Соколовський⁹¹.

На початок листопада 1938 р. під слідством в органах НКВС Київської області перебували 330 осіб, серед них обвинувачених: у «троцькізмі» — 50; «українській контрреволюції» — 58; «польській контрреволюції та шпигунстві» — 65; «антирадянській агітації» — 85; шкідництві в колгоспах, радгоспах, на підприємствах — 26⁹².

Припинення інтенсивної репресивної практики стало помітним лише після прийняття постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б)У від 17 листопада 1938 р. «Про арешти, прокурорський нагляд та проведення слідства», згідно з якою заборонялися будь-які масові операції, пов'язані з арештом і висланням

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71, арк. 281, 286.

⁹¹ Там само, оп. 31, спр. 92, арк. 89–90.

⁹² Там само, арк. 18.

громадян, встановлювалася персональна відповідальність працівників НКВС та прокуратури за кожний незаконний арешт. Офіційному документу передувала директива ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. за № П4384 «Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних співробітників НКВС СРСР» за підписом Й. Сталіна, яка рекомендувала міськкомам, обкомам, крайкомам та ЦК Нацкомпартій вжити відповідні заходи щодо очищення органів НКВС від співробітників, які не заслуговують на політичну довіру⁹³. Санкціонована вищим політичним керівництвом кампанія з виявлення недоліків та спотворень у діяльності репресивних органів призвела до масової ротації у центральному апараті НКВС СРСР (у грудні 1938 р. новим наркомом внутрішніх справ СРСР став Л. Берія), усунення від виконання обов'язків майже всіх керівників республіканських, крайових, обласних УНКВС.

На виконання рішень Кремля щодо «відновлення соціалістичної законності» 3 лютого 1939 р. пленум Київського обкому КП(б)У заслухав повідомлення М. Хрущова, прийняв рішення про виключення колишнього начальника Управління НКВС у Київській області Олексія Долгушева зі складу членів бюро та членів пленуму обкому КП(б)У як «ворога народу» (репресований в 1939 р., подальша доля невідома. — *Авт.*). Не unikнув покарання й начальник Кагановицького райвідділу НКВС І. Рябиш. За фальсифікацію кримінальних справ на мешканців Кагановицького району Київської області та застосування недозволених методів ведення слідства І. Рябиша у 1939 р. було звільнено з органів НКВС «за неможливістю подальшого використання»⁹⁴. Того ж року полишив лави чекістів секретар трійки УНКВС Київської області С. Альтзіцер, звинувачений у «фальсифікації повісток на трійку»⁹⁵.

⁹³ Лубянка, Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – Москва, 2004. – С. 604–606.

⁹⁴ Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) у фотографіях та документах. – К., 2008. – С. 244.

⁹⁵ Там само. – С. 243.

Разом із кампанією усунення недоліків у роботі НКВС УРСР та дотримання кримінально-процесуальних норм у проведенні слідства в часи так званої «берієвської відлиги» були здійснені декілька кроків щодо скорочення строків ув'язнення та звільнення з таборів репресованих осіб. Вибіркове зняття «судимості з засуджених колишніми колегами ОДПУ СРСР, Особливою нарадою та трійками ОДПУ–НКВС за всіма пунктами статті 58 КК РРФСР та відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік при подачі заяв, якщо засуджені особи впродовж трьох років після звільнення не вчинили нових злочинів і займалися весь цей час суспільно-корисною працею», лише створювало ілюзію лібералізації радянської політично-правової системи. Карально-репресивна машина СРСР напередодні Другої світової війни продовжувала функціонувати, лише на деякий час пригальмувавши оберти у центральних та східних областях України. В Київській області упродовж 1939 р. кількість засуджених судовими органами та Особливою нарадою при НКВС СРСР становила 433 особи (255 українців, 40 росіян, чотири білоруси, один китаєць, чотири німці, 35 євреїв, 25 поляків, 62 іранці та ін.). До вищої міри покарання було засуджено — двоє; до ув'язнення від п'яти до десяти років включно — 236 осіб; до п'яти років та заслання, примусові роботи — 195 осіб⁹⁶. У 1940 р. були винесені вироки та рішення судів стосовно 124 осіб⁹⁷, що майже в чотири рази менше, ніж у 1939 р.

Таким чином, масштаби каральної практики у Київській області в 1939–1940 рр. були значно меншими порівняно з часами «великого терору». Як свідчать архівні документи Служби безпеки України, за період з 1939 по 18 вересня 1941 рр. (переддень окупації гітлерівцями м. Києва) таємне кладовище НКВС у Биківнянському лісі поповнилося 2563 тілами «буржуазних націоналістів», «шпигунів», «терористів»⁹⁸.

Суттєві корективи в діяльність органів держбезпеки привнесла Велика Вітчизняна війна. У перші години воєнних дій

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 41, арк. 37.

⁹⁷ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 435.

⁹⁸ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 518, арк. 290.

Радянського Союзу проти Німеччини наркомат держбезпеки СРСР надіслав територіальним органам директиву за №127/5809, в якій настійно рекомендувалося вжити ретельних заходів із «вилучення контрреволюційного та шпигунського елемента», припинення «всіляких спроб ворожих елементів завдати шкоди Радянській владі»⁹⁹. Посиленню репресивних заходів сприяли укази Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», згідно з якими на органи НКВС та НКДБ покладалася підготовча робота щодо виселення із прифронтової зони осіб, визнаних соціально небезпечними (взяття на облік усіх неблагонадійних громадян разом з їхніми родинами) та практичні кроки у здійсненні депортації протягом 48 годин¹⁰⁰.

Уже в перший день війни органи НКДБ Київщини провели арешти «сумнівних» осіб за заздалегідь підготовленими списками. Серед багатьох затриманих спецслужбами опинився старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту права наркомюсту УРСР, заступник декана юридичного факультету Київського університету, професор Українського філіалу Всесоюзної заочної правової академії Гліб Александренко. Перший документ кримінальної справи, розпочатої 28 червня 1941 р., повідомляв, що слідчий 2-го відділу слідчої частини НКДБ УРСР сержант держбезпеки Караваєв, розглянувши «злочинну діяльність» Гліба Васильовича Александренка, «знайшов» таке:

«Дані, що надійшли в НКДБ УРСР, свідчать про те, що житель м. Києва Александренко, будучи вороже налаштований до радянської влади, розповсюджує провокаційно-поразницькі настрої серед населення та займається антирадянською агітацією, направленою на дискредитацію партії та радянської влади»¹⁰¹.

⁹⁹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Москва: Русь, 2000. – Т. II. – Кн. 1. – С. 35.

¹⁰⁰ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 680.

¹⁰¹ ГДА СБ України, спр. 18937-ФП, арк. 1.

Подібних звинувачень у воєнний час було достатньо, щоб притягнути відомого вченого до кримінальної відповідальності за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР. Потенційну загрозу радянському ладу вбачали радянські спецслужби в особі артиста Київського державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка Михайла Донця. В постанові на арешт від 2 липня 1941 р. фігурували його зв'язки з репресованими раніше «ворогами»: колишнім головою РНК УСРР Панасом Любченком, директором Інституту українського фольклору АН УСРР Андрієм Хвилею¹⁰².

Одночасно з оперативною роботою із запобігання підривної діяльності фашистських спецслужб, забезпечення безпеки промислових об'єктів, транспорту, органи НКДБ Київщини змушені були виконувати директиву наркома держбезпеки В. Меркулова від 23 червня 1941 р., в якій містилася вказівка щодо вирішення питання вивозу переважної більшості заарештованих, які числяться за НКДБ, НКВС, судом та прокуратурою, до центральних та східних районів СРСР. Крім того, обласні управління НКДБ УРСР у стислі строки мали розглянути справи заарештованих та скласти списки на тих, кого «доцільно розстріляти»¹⁰³. На початку липня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Мешик затвердив перші списки закінчених слідчих справ на громадян, які утримувалися у київській тюрмі і підлягали розстрілу згідно з телеграмою В. Меркулова. Уже 6 липня 1941 р. вищу міру покарання було застосовано до 68 осіб, які перебували в ув'язненні за політичними статтями. 8 липня 1941 р. вибули «за 1-ю категорією» ще 13 осіб. Загалом у столиці УРСР напередодні окупації німецькими військами було розстріляно 473 особи¹⁰⁴.

Окупувавши м. Київ, гітлерівське командування з пропагандистською метою закликала населення повідомляти про злочини НКВС. Восени 1941 р. за наказом німецької адміністрації

¹⁰² Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). – К., 2003. – С. 108–110.

¹⁰³ Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. ... – С. 680.

¹⁰⁴ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 192.

в присутності преси у Биківнянському лісі було розпочато розкопи секретного об'єкта НКВС. Незабаром, 8 жовтня 1941 р., в газеті «Українське слово» з'явилась стаття «Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров», в якій повідомлялося, що біля селища Биківня знайдені тіла «жертв більшовицького терору». Згодом на місці поховань за вказівкою окупаційних властей були розпочаті роботи зі встановлення пам'ятного знаку, які так і не вдалося завершити¹⁰⁵.

Спливав час, і зона, призабута новими господарями, почала втрачати свій первісний вигляд. Зразу після звільнення міста Києва восени 1943 р. зелений паркан і будинок були розібрані мешканцями Биківні на будівництво й ремонт власного житла, понівеченого відступаючими фашистами. У подальшому на місці таємного людиногильника з'явилися лісові насадження. Здавалося, сама природа намагалася забути все те, що нагадувало про Биківнянську трагедію, та тільки не людська пам'ять.

Сформувати «правильну» громадську думку навколо масових поховань у Биківні поновлюваній радянській владі мали допомогти висновки Київської обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. Констатація фактів з Акту про масове винищення військовополонених і радянських громадян у таборах селища Дарниця Київської області від 12 грудня 1943 р. («у лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами»¹⁰⁶) мала стосуватися і поховань у 19-му та 20-му кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства. Остаточо «перекопати» громадськість в тому, що за «зеленим парканом» поховані жертви фашистського режиму, мав і арешт у березні 1945 р. та подальше 10-річне ув'язнення мешканця Биківні С. Дембовського, який, «будучи вороже налаштований до радянської влади, із приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм

¹⁰⁵ Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50-0092, т. 11, арк. 215.

¹⁰⁶ Галузевий Державний архів Міністерства внутрішніх справ України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 125.

на вигадане кладовище НКВС, де нібито, за його заявою, «хоронились» розстріляні українські люди»¹⁰⁷.

Одночасно з просуванням Червоної армії територією Київщини у визволених від фашистів містах і селах поновлювали роботу радянські відомства, в тому числі й органи держбезпеки. Останні, керуючись циркуляром НКВС СРСР від 18 лютого 1942 р. про організацію оперативно-чекістської роботи на визволеній території¹⁰⁸, наказом Прокурора СРСР від 15 травня 1942 р. «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів»¹⁰⁹ та постановою Пленуму Верховного Суду СРСР за № 22/М/16У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, які надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками»¹¹⁰, розпочали арешти громадян, які «служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах»; надавали ворогові відомості, що становили військово або державну таємницю; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням. Із загальної кількості заарештованих органами МДБ у 1943–1945 рр. в УРСР (84 190 осіб) лише 4% ув'язнених інкримінувалася антирадянська агітація та пропаганда¹¹¹ (антирадянські висловлення, розповсюдження листівок тощо). Статистику репресій УНКДБ у Київській області із січня 1943 р. по січень 1947 р. демонструє *таблиця 1 (стор. 200)*.

Загалом у зазначений період було засуджено 5434 особи, з них: до вищої міри покарання — 351, каторги — 2320, позбавлення волі — 2738¹¹².

¹⁰⁷ Архів Військової прокуратури Північного регіону України, спр. 50-0092, арк. 211, 222.

¹⁰⁸ Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). – К., 2003. – С. 374–382.

¹⁰⁹ Реабілітація репресованих. Законодавство та судова практика. Офіційне видання / За ред. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 44, 45.

¹¹⁰ Там само. – С. 47–49.

¹¹¹ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 206.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 1, арк. 11.

Таблиця 1

Роки	Кількість заарештованих	Антирадянські організації та групи і заарештовані їх учасники
1943	937	(не встановлено)
1944	2975	38/345
1945	1362	23/213
1946	1349	28/267
Загалом:	6623	89/825 ¹¹³

Наприкінці Другої світової війни територіальними органами держбезпеки Київщини була виявлена і знешкоджена білоемігрантська націоналістична організація «Національно-трудова союз нового покоління» (НТСНП)¹¹⁴, яка боролася за самостійну російську монархічну державу. На початку 1944 р. в Київській області була викрита церковно-монархічна організація, яка нібито існувала під виглядом Ставропігійського монастиря на чолі з керівником — архімандритом Михайлом (Костюком), який іменував себе «патріархом усія Русі» і «самодержавцем Російським». Приводом для репресій було те, що «організація проводила антирадянську монархічну пропаганду серед прихожан, поширювала антирадянські наклепницькі чутки»¹¹⁵.

Пріоритетними напрямками діяльності чекістських органів на визволеній території Київщини у 1944–1952 рр. були виявлення та ліквідація осередків Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Радянські спецслужби були поінформовані про те, що у травні 1944 р. за наказом Проводу ОУН на терени Київської області стали проникати рейдові групи з метою проводити антирадянську агітаційно-пропагандистську діяльність та боротися за утвердження великої соборної самостійної України. До кінця 1940-х рр. у різний час на Київщині діяли групи ОУН–УПА під проводом Андрія (Іванків), Палія, Нестора, Радченка (Фастівський район), Печериці (Ба-

ришівка), Шевченка та Будька (Бородянка, Іванків), Беркута (Чорнобиль), Короленка (Тараща), Грака, Берези, Сашка (Чорнобиль, Димер, Бородянка) тощо. Загалом територію області у 1944–1952 рр. відвідали понад 1500 вояків ОУН–УПА¹¹⁶.

Завдяки оперативно-розшуковим заходам, численним військовим операціям обласному відомству держбезпеки упродовж 1943–1946 рр. вдалося заарештувати 672 учасники націоналістичного підпілля на Київщині. Так, у січні 1946 р. в бою з підрозділами МДБ був взятий у полон командувач групи УПА «Схід» та окружний провідник ОУН Житомирщини й Київщини Федір Воробець (Верещака). Майже в той самий час у м. Києві чекістам вдалося вийти на керівника Крайового проводу ОУН Петра Чорного та заарештувати його разом із групою членів ОУН¹¹⁷.

Динаміка арештів членів ОУН та бійців УПА у повоєнне десятиліття мала мінливий характер: 1943 р. — 28 осіб, 1944 р. — 308, 1945 р. — 165, 1946 р. — 171, 1948 р. — 51, 1949 р. — 44, 1950 р. — 52, 1951 р. — 13, 1952 р. — 32 особи¹¹⁸. Пік арештів за повстанство припадає на 1944–1946 рр. У 1948–1952 рр. кількість заарештованих за причетність до ОУН та УПА значно зменшується. Наприкінці 1952 р. внаслідок широкомасштабних акцій внутрішнім військам МВС та підрозділам МДБ вдалося побороти націоналістичне підпілля на Київщині.

До розряду ворожих радянській владі потрапила і відроджена під час Другої світової війни Українська Автокефальна Православна Церква. Єпископат і переважна частина пересічного духовенства УАПЦ, за винятком митрополита Феофіла Булдовського, який, не покаючись, помер у тюремній лікарні, змушені були виїхати за кордон. Іншій частині духовенства, що не полишила Батьківщину, запропонували пройти процедуру «очищення» від автокефалізму, привселюдно осудити по-

¹¹⁶ Органи державної безпеки Київщини у фотографіях та документах (1919–1991). – С. 323.

¹¹⁷ ГДА СБ України. Колекція документів.

¹¹⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 1, арк. 8–9; спр. 69, т. 1, арк. 11; спр. 72, арк. 12; спр. 75, арк. 14; спр. 82, арк. 5.

¹¹³ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 1, арк. 9.

¹¹⁴ Там само. Колекція документів.

¹¹⁵ ГДА СБ України. Колекція документів.

слідovníків митрополита Полікарпа (Сікорського) і «возз'єднатися» із російським православ'ям. На священиків, які відмовилися від проходження «покаянної» процедури, чекали значні терміни заслання або нелегальна душпастирська діяльність.

Дослідження релігійних процесів в УРСР на завершальній стадії Другої світової війни дають підстави стверджувати, що радянська влада на звільненій від гітлерівських окупантів території, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободи релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу на обмеження релігійного життя¹¹⁹. Певна лібералізація взаємин із РПЦ та низкою інших лояльних об'єднань поєднувалася з активним поборенням українських національних церков та тих релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки. Партійно-радянське керівництво країни дуже непокоїв високий рівень релігійності населення, збільшення кількості віруючих, відновлення церков на окупованих східних теренах УРСР під час Другої світової війни. За даними Ради у справах православної церкви при РНК СРСР, на липень 1945 р. в країні налічувалося 10 243 церкви та молитовних будинки, із них 6072 функціонували в УРСР. Зокрема, в період фашистської окупації мало місце масове відкриття церков у Вінницькій (822), Київській (604), Рівненській (438), Чернігівській (410), Полтавській (347) областях¹²⁰. Стан релігійного життя в УРСР

¹¹⁹ *Войналович В.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1997. – № 1/2. – С. 207–226; *Гордієнко В.* Причини і наслідки спільки Руської православної церкви з радянським режимом // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. – Полтава, 1998. – С. 43–47; *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998; *Шкаровский М.В.* Смена религиозной политики советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии: Мат. Всерос. науч. конф., посвящ. 50-летию победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 365 тощо.

¹²⁰ Державний архів Російської Федерації, ф. 6991, оп. 1, спр. 30, арк. 73–73 зв.

на початок вигнання гітлерівців із республіки викликав занепокоєння уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) при РНК СРСР в Українській РСР П. Ходченка, який у грудні 1944 р. в листі до секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка стверджував:

«До Вітчизняної війни в Україні залишалось не так багато взагалі церков усіх орієнтацій. В період німецької окупації їх виникло не менше того, скільки було до Жовтневої революції»¹²¹.

Яскравою ілюстрацією значної активізації релігійного життя в часи окупації УРСР та на завершальній стадії Другої світової війни може слугувати висновок уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР з питання про монастирі на звільненій від противника території України, підготовлений наприкінці липня 1944 р.¹²², довідка про діючі монастирі на звільненій від противника території України станом на 1 червня 1944 р.¹²³ та відомості про кількість монастирів, монахів та монахинь в них станом на 1 квітня 1945 р.¹²⁴ У листі «головного куратора» церкви П. Ходченка до НКДБ УРСР від 25 травня 1944 р. зазначалося, що на території України під час нацистської навали функціонували 22 монастирі (вісім чоловічих та 14 жіночих), а кількість насельників у них становила: чоловіків — 145, жінок — 1117¹²⁵ (принагідно зазначимо, що в дореволюційний період на території східних областей України діяв 81 монастир з 6369 насельниками¹²⁶). В уточненому звіті за липень 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР наводив дані про 19 діючих та чотири недіючих монастирі (сім чоловічих та 16 жіночих), де мешкають 136 ченців

¹²¹ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 127, оп. 1, спр. 314, арк. 5.

¹²² Там само, спр. 315, арк. 5–6.

¹²³ Там само, арк. 7–12.

¹²⁴ Там само, спр. 298, арк. 9, 10.

¹²⁵ Там само, спр. 308, арк. 1.

¹²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 2, оп. 13, спр. 3874, арк. 111.

та 1171 черниць¹²⁷. Наявні матеріали засвідчують, що на середину літа 1944 р. у Києві діяло вісім обителей (Покровський жіночий монастир, Введенський жіночий монастир, Києво-Печерська лавра, Михайлівський чоловічий монастир, Миколаївський чоловічий монастир, Фроловсько-Вознесенський жіночий монастир, Свято-Троїцький Іонівський чоловічий монастир, Видубицький чоловічий монастир)¹²⁸.

Значно змінилися дані про існуючі релігійні громади ченців та черниць в УРСР на весну 1945 р. У відомостях про кількість монастирів, монахів та монахинь у них на 1 квітня 1945 р., складених апаратом Ради у справах РПЦ на місцях, ідеться вже про діяльність 42 монастирів (15 чоловічих (350 осіб) та 27 жіночих (1764 особи))¹²⁹. Причиною такого різкого зростання обителів було включення до існуючого «реєстру» православних монастирів, розташованих на звільненій території Західної України, а також задоволення Радою у справах РПЦ клопотань про дозвіл на відкриття нових приходів.

Про своєрідний релігійний ренесанс в Україні в першій половині 1940-х рр. свідчать і «особисті спостереження» Павла Ходченка, зроблені ним під час поїздок Київською областю. У чернетковому варіанті інформаційного звіту уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР в Українській РСР за другий квартал 1945 р. він писав:

«Особисті спостереження та деякі фактичні матеріали, а також інформація з місць показує, що церковне життя йде на підйом, активність церковників та віруючих зростає [...]».

Про активізацію церковників свідчить і такий факт: у 1944 р. заяв на будівництво нових церков від віруючих не надходило, а в 1945 р. було прийнято 10 делегацій, які наполегливо вимагали дозволу на будівництво нових церков. У деяких районах (Бориспільський, Бородянський) релігійні громади самовільно без усякого дозволу будують церкви. Благочинний Білої Церкви розповідав, що:

¹²⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 315, арк. 5.

¹²⁸ Там само, арк. 7–15.

¹²⁹ Там само, спр. 298, арк. 9–10.

«вирушаючи на фронт, значна частина військових, в тому числі і командний склад, вносили по 200–300 карбованців на церкву і настійно просили під час кожної літургії молитися і згадувати їхні імена[...]. В день перемоги, 9 травня, в с. Копилове Макарівського району священник Ярошенко виступив на мітингу другим оратором (першим був голова сільради). В с. Рожни 9 травня [...] на мітингу виступив священник і відслужив молебень на честь здобуття перемоги»¹³⁰.

Стурбованість «головного куратора РПЦ» викликала і та обставина, що:

«під час прийомів служителі культу почувають себе більш незалежно, чим раніше, наполегливі у своїх претензіях, висловлюючи, хоча це і в нечітких формах, тенденцію на керівну роль не тільки серед громади віруючих, але і серед широких мас (необхідність впровадження духовних концертів, видання популярної духовної літератури, організація притулків, виховання дітей у християнському дусі)».

Здійснюючи контроль над релігійним життям в УРСР, Павло Ходченко повідомляв голові Ради у справах РПЦ Георгію Карпову про те, що:

«серед окремих представників віруючих виникає прагнення до відновлення попередніх церковних традицій — тобто офіційного визнання християнських свят і т. п.»¹³¹.

На думку П. Ходченка, піднесенню релігійного життя в республіці сприяло проведення 31 січня — 2 лютого 1945 р. у Москві Помісного собору, на якому був обраний новий патріарх та прийнятий важливий документ — Положення про управління Російською православною церквою¹³². Інформуючи вище партійно-радянське керівництво країни про реакцію віруючих на рішення церковного з'їзду, уповноважений РСРПЦ при РНК СРСР в Українській РСР зауважував:

¹³⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 18.

¹³¹ Там само, арк. 5.

¹³² Див. докладніше: *Лисенко О.Є.* Церковне життя в Україні. 1943–1946. — С. 177–192.

«Помісний Собор розвіяв трактування про те, що діяльність церков дозволена тільки під час Вітчизняної війни [...]. У віруючих та духовенства, і навіть в окремих місцевих радянських працівників помітно змінилось розуміння, що відновлення церкви не є тимчасовим».

Потепління у взаєминах між релігійними організаціями та радянською державою, констатував П. Ходченко, збільшило кількість заяв із боку населення про відкриття нових молитовних будинків, колективних прохань про надання допомоги з боку уряду в придбанні будівельних матеріалів для ремонту церковних приміщень тощо¹³³.

Пробудження релігійної свідомості, відкрита демонстрація населенням на звільнених територіях своїх релігійних переконань, прагнення віруючих узаконити свої права на богослужіння спонукало тоталітарний режим санкціонувати черговий етап боротьби з «пережитками буржуазної ідеології».

Примітно, що новий наступ на церкву та релігію в умовах незавершеної радянсько-німецької війни мав прихований характер. Про це свідчить уже згадуваний нами лист до народного комісара ДБ у справі існування монастирів, підготовлений наприкінці весни 1944 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ в Україні П. Ходченком. Висловлюючи занепокоєння фактом зосередження в монастирях «самої реакційної частини духовенства», Ходченко вважав за потрібне найближчим часом розпочати процес поступової ліквідації церковно-господарських організацій на Правобережній Україні, а значно пізніше (із політичних міркувань) — на території Західної України. Серед заходів, спрямованих на скорочення мережі монастирів в УРСР, в секретному листі пропонувалися наступні:

- 1) безпосередньо через екзарха України та єпископів в областях здійснити злиття «слабких» монастирів із більш «прибутковими»;
- 2) з метою уникнення впливу монахів на бійців та командирів Червоної армії вивести з монастирів дислоковані там військові госпіталі;

¹³³ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 298, арк. 15–16.

- 3) господарство монастирів, що не має стосунку до релігійних культових потреб (земля, житлові приміщення, сільськогосподарський та промисловий інвентар), повернути організаціям та установам, яким воно належало до окупації;
- 4) молитовні будинки монастирів та храми, які мають історичну та художню цінність, передати музеям¹³⁴.

Уже на початку липня 1944 р. «сценарій» боротьби з монастирями зазнав певної кореляції та уточнення. Зокрема, у висновку з питання про монастирі на звільненій від противника території України уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Раднаркомі УРСР П. Ходченко закликав відповідальних працівників обласного рівня здійснювати юридичне оформлення та державну реєстрацію монастирських комплексів згідно з постановою Раднаркому СРСР від 28 листопада 1943 р. № 1325 «Про порядок відкриття церков», що передбачала передачу релігійним громадам ченців лише молитовного приміщення та культового майна, а користування житловими та іншими приміщеннями — тільки на правах оренди. Разом із тим, П. Ходченко вважав за необхідне прирівняти монастирі до звичайних релігійних громад, що автоматично вело за собою ліквідацію монастирів, в яких кількість насельників становила менше 20 осіб. Наслідки такої державної релігійної політики щодо православних монастирів стали помітними вже на квітень 1945 р. За місяць до капітуляції Німеччини, як видно з матеріалів особового фонду П. Ходченка, із релігійної карти України зникли Видубицький, Микільський та Свято-Троїцький Іонівський чоловічі монастирі у м. Києві¹³⁵.

Як переконуємося з наявних архівних документів, радянський уряд лише декларував право громадян на вільну відправу релігійних обрядів. З літа 1944 р. у різноманітних поданнях, висновках, інформаціях Ради у справах РПЦ при РНК СРСР в Українській РСР до союзного керівництва все частіше з'являлася рубрика «Факти порушення революційної законності», в

¹³⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 308, арк. 2–3.

¹³⁵ Там само, спр. 298, арк. 9–10.

якій фіксувалися приклади недотримання віруючими та служителями культу чинних нормативних актів у сфері релігії. До грубих порушень чинного законодавства уповноважені Ради у справах РПЦ відносили: виконання релігійних обрядів поза храмом (під відкритим небом); проведення несанкціонованих місцевою владою зборів віруючих; будь-яка конфесійна діяльність віруючих, не оформлених у релігійну громаду; масовий збір підписів на предмет відкриття молитовного будинку чи реєстрації релігійної громади; проведення богослужінь «незаєєстрованими випадковими священиками»¹³⁶.

Якщо з боку партійно-радянської верхівки наступ на релігію мав потайний характер, то з боку органів НКДБ врегулювання стосунків із церковними інституціями набуло відкритого протистояння. У 1946 р. Управління НКДБ у Київській області інформувало центр про арешт 47 служителів культу¹³⁷.

У післявоєнний період влада всіляко намагалася підпорядкувати собі духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Ще в 1944 р. під тиском вищого політичного керівництва та Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР відбулося об'єднання двох великих релігійних течій і був створений Союз євангельських християн-баптистів. Штучність такого об'єднання цілком усвідомлювали і функціонери Ради у справах релігійних культів, які повідомляли керівництву про те, що більшість віруючих баптистів та євангельських християн йшли на утворення Союзу з великим небажанням. У 1945 р. була здійснена чергова політична акція: приєднання значної частини п'ятидесятників до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Це викликало широке невдоволення віруючих. Однак вердикт радянських владних структур не залишав жодного шляху до відступу. Грубе втручання державних органів у справи церкви призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група баптистів, що виступила проти політичних експериментів, вийшла з ЄХБ і утворила нелегальну релігійну

¹³⁶ ЦДАМЛМ України, ф. 127, оп. 1, спр. 292, арк. 42.

¹³⁷ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 2, арк. 14.

баптистську організацію, прибравши собі назву «чистих баптистів». Проти об'єднання виступала також значна частина п'ятидесятників, які продовжували дотримуватися власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культу і відмовлялися від служби в армії.

Неабиякий важіль впливу на процес асиміляції п'ятидесятників пануючий режим убачав у здійсненні репресій та арештів віруючих, які відмовлялися від об'єднання з баптистами. За період з 1 січня 1952 р. по 1 січня 1953 р. в Київській області органами МДБ було ліквідовано шість антирадянських церковних організацій та груп, до яких належали 86 осіб¹³⁸. Залякуванню членів неприєднаних громад п'ятидесятників Київщини мав служити також судовий процес над віруючим В. Бойком, який відбувся у березні 1952 р. Непокору В. Бойка державній політиці щодо протестантів Київський обласний суд оцінив у 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавленням прав на п'ять років, проігнорувавши той факт, що підсудний був учасником Великої Вітчизняної війни, мав урядові нагороди, хворів на важку форму туберкульозу¹³⁹.

Водночас у будні повоєнного десятиліття органи НКДБ повернулися до «традиційної клієнтури» — «антирадянського елементу». В 1948 р. з 1309 заарештованих лєвову частку склали особи, обвинувачені в антирадянській діяльності¹⁴⁰. Незважаючи на зменшення динаміки репресій у наступні роки (в 1949 р. заарештовано 717 осіб, 1950 р. — 688, 1951 р. — 415, 1952 р. — 224, із них 215 звинувачені в антирадянській діяльності¹⁴¹), спецслужби так само, як у 1920–1930-ті рр., продовжували виявляти та знешкоджувати учасників колишніх політпартій. В 1948 р. були заарештовані 12 учасників контрреволю-

¹³⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 82, арк. 7.

¹³⁹ *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К., 2005. – С. 511–512.

¹⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 69, т.3, арк. 43.

¹⁴¹ Там само, спр. 72, арк. 3; спр. 75, арк. 2; спр. 82, арк. 2, 4.

ційних організацій, в наступному році за грати потрапили 32 «троцькісти», чотири «правих», два анархісти, три есери¹⁴². В розподілі обвинувачень заарештованих в 1950 р. учасників контрреволюційних організацій нараховувались 13 осіб (дев'ять «троцькістів», три «правих», один меншовик)¹⁴³.

Разом із тим, у післявоєнний період на спецслужби покладалося проведення фільтраційної роботи серед репатріантів. В організованих на Київщині фільтраційних пунктах у 1949 р. були заарештовані 46 підозрілих осіб з-поміж громадян, які прибули «із зон окупації Німеччини, звільнених Червоною Армією та арміями союзників», а в 1950 р. — 40 осіб¹⁴⁴.

У часи відбудови народного господарства органи держбезпеки Київщини виконували директивні вказівки НКДБ СРСР щодо встановлення спостереження за ходом збирання врожаю та поставок хліба державі, виявлення осіб, які намагаються проводити диверсійні акти задля знищення сільськогосподарських машин, забезпечення охорони колгоспів, елеваторів, складів зерна. Така прискіплива увага спецслужб до аграрного сектора економіки була не випадковою. За роки фашистської окупації значно послабшала матеріально-технічна база колгоспів (парк тракторів і комбайнів скоротився наполовину), відбулося зменшення посівних площ (в УРСР посівна площа в колгоспах не перевищувала 60%), зниження урожайності та продуктивності тваринництва, скорочення кількості працездатних колгоспників (80% працездатного населення становили жінки та діти), бракувало кваліфікованих кадрів. І без того надто скрутне становище на селі ускладнювали непосильні податки на індивідуальне господарство (податок на кожне дерево й куш у власних садах колгоспників примушував їх вирубувати фруктової дерева та ягідні кущі), низькі закупівельні ціни на сільгосппродукцію, оргнабори сільського населення на заводи та новобудови. Окрім того, на колгоспників не поширювалося пенсійне

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 72, арк. 11.

¹⁴³ Там само, спр. 75, арк. 13.

¹⁴⁴ Там само, спр. 72, арк. 8; спр. 75, арк. 2.

законодавство, вони не мали паспортів, отримували символічну плату за працю.

Українське малоефективними на той час були намагання влади підвищити рівень сільськогосподарського виробництва, які здебільшого мали відверто адміністративно-репресивний характер. На розвитку сільського господарства негативно позначилася постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про заходи з ліквідації порушень Статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», закон про розкрадання державного майна від 4 червня 1947 р., відновлення політвідділів на МТС. Законодавчі акти дали правові підстави для посилення утисків стосовно власників підсобних господарств. Недосконалість системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці призвели до втрати селянами інтересу до праці в колективному господарстві.

Проте жалюгідний стан сільського господарства аж ніяк не турбував Й. Сталіна та його оточення. Виходячи з надуманої теоретиками 1920-х рр. «вторинності» аграрного сектора порівняно з індустріальним, політичне керівництво країни планувало на потреби сільського господарства виділити лише 7% капітальних вкладень (загалом за роки четвертої п'ятирічки капітальні вкладення разом із внесками колгоспників становили 15% загальносоюзних асигнувань).

Знехтував обставинами, що склалися в повоєнному селі, і уряд УРСР. Виконуючи вказівки центру, спрямовані на форсоване відновлення всіх довоєнних оброблюваних площ, республіканські органи влади поставили перед колгоспниками нереальні завдання. Постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про державний план розвитку сільського господарства Української РСР на 1946 р.» для колгоспів 16 східних областей передбачалося збільшення посівних площ у 1946 р. проти 1945 р. на 1865,8 тис. га. Задля втілення в життя рішення партії та союзного уряду в УРСР у роки першої післявоєнної п'ятирічки почалися великомасштабні, економічно необґрунтовані роботи з освоєння заплав Дніпра, Остра, Ірпеня та інших річок. Широкого розмаху набула в республіці й практика меліорації земель. На 1948 р. в УРСР було осушено боліт на площі 500 000 га, збу-

довано понад 6000 різних гідротехнічних споруд, освоєно при цьому 150 млн крб державних коштів. Щоправда, витрачені зусилля були малоефективними.

До напруженої ситуації в сільському господарстві республіки, спричиненої непродуманою аграрною політикою урядовців, додалися дуже несприятливі кліматичні умови. Зима 1945–1946 рр. на переважній частині УРСР була малосніжною. Весна й літо виявились засушливими. Видова оцінка врожаю становила 3,8 центнера. Знизилася врожайність картоплі, овочів, інших культур. Зовсім не враховуючи конкретні умови й можливості, союзний уряд установив для України завищений план хлібозаготівлі — 340 млн пудів зерна, а влітку ще й збільшив його до 362 млн пудів. У свою чергу політичне керівництво республіки на чолі з М. Хрущовим не лише схвалило високі й нереальні плани заготівель, але й зажадало від голів колгоспів повернення боргів за минулі роки. Більше того, представникам районних партійних та радянських органів було поставлене завдання організувати роботу колгоспників таким чином, щоб вони працювали щоденно протягом усього світлового дня.

«Боротьба за хліб» із боку органів влади була доведена до абсурду і велася тими ж силовими методами, що і в 1932–1933 рр. Значна частина колективних господарств, що потерпали від неврожаю, згідно з планом повинні були здати зерна державі більше, ніж зібрали. Щоб хоч якось завадити огульному «викачуванню» хліба, відсунути примаду голоду, голови колгоспів почали масово приховувати частину врожаю. За таких умов сталінське керівництво дійшло висновку, що має справу з «саботажем» хлібозаготівлі, й почало вживати репресивних заходів. Протягом 1946 р. і першого кварталу 1947 р. до кримінальної відповідальності були притягнуті 1600 голів колгоспів (фактично був ув'язнений кожен 16 керівник колективного господарства), яким інкримінувалися зрив строків збирання врожаю, порушення графіків хлібопоставок, видача зерна на трудовні. Репресіям підлягали так звані розкрадачі зерна, які, згідно зі ст. 131 Конституції СРСР 1936 р., класифікувалися як «вороги народу». Тільки за листопад 1946 р. за збирання в полі колосків, залишених після жнив, на лаву підсудних потрапили

2300 селян. Певним «стимулом» для підвищення продуктивності праці робітників села став указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». Указ, продубльований 20 березня 1948 р. законом Ради Міністрів УРСР, стосувався колгоспників, що не виробляли мінімуму трудовнів, а також мешканців, які не були членами колгоспу. Загалом на підставі «вироку про виселення» у лютому–червні 1948 р. у віддалені райони СРСР примусово депортовані 743 мешканці Київщини¹⁴⁵.

Незважаючи на посилення репресій, план хлібозаготівель був виконаний лише на 62,5%. Неврожай та надмірні побори держави, відсутність власних запасів продовольства у багатьох колгоспників, особливо у південних областях, спричинили масові захворювання на дистрофію через недоїдання.

Ситуацію ускладнювало рішення владних структур про припинення постачання службовців, що мешкають у сільській місцевості. У вересні 1946 р. в сільських місцевостях було знято з пайкового постачання хлібом десятки тисяч осіб, більшість із яких становили робітники, службовці, утриманці й діти, які не мали інших засобів до існування, крім зарплати та продуктового набору¹⁴⁶.

Перші випадки дистрофії були зареєстровані на Київщині в листопаді–грудні 1946 р. Примітно, що до лютого 1947 р. хворі на дистрофію не підлягали статистичній звітності. Міністерство охорони здоров'я користувалося тільки окремими донесеннями з місць, на підставі яких інформувало уряд та ЦК КП(б)У. Лише 21 січня 1947 р. Рада Міністрів УРСР зобов'язала обласні управління охорони здоров'я здійснювати необхідний облік хворих на дистрофію і регулярно надсилати інформацію до Києва. Уже на 10 лютого 1947 р. (за неповними даними) в республіці були зареєстровані 158 000 випадків захворювання на дистрофію. Як стверджували завідувачі обласних управлінь охорони

¹⁴⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4307, арк. 15.

¹⁴⁶ Там само, оп. 17, спр. 5, арк. 176.

здоров'я, кількість хворих на дистрофію щодня зростала. Так, на 22 лютого 1947 р. число хворих згідно форми № 11 в УРСР становило 448 345 осіб, з них у Київській області — 10 000¹⁴⁷.

За підрахунками завідувача Київського облвідділу охорони здоров'я Іванова, майже 15% населення області наприкінці зими 1947 р. перебували на межі дистрофії¹⁴⁸.

Проте місцева політична еліта в цей період, як свідчать архівні документи, більше переймалася підготовкою до виборів у Верховну Раду УРСР та «політико-моральним станом» мешканців республіки. Зростання опозиційних настроїв серед різних верств населення ілюструють надписи антирадянського змісту, зроблені анонімно на бюлетенях у день виборів до Верховної Ради УРСР 9 лютого 1947 р.:

«Побільше хліба, потім буду голосувати»,

«Все одно життя не буде. Голосую проти, голодний два дні»,

«Мудрий політик, подумай про спасіння українського народу від голоду»,

«Голосую проти голоду та злиднів»¹⁴⁹.

На небезпечні явища, які простежувалися в Україні наприкінці зими 1947 р., звертав увагу партійного керівництва республіки й міністр охорони здоров'я УРСР Кононенко. У службовій записці від 22 лютого 1947 р. «Про масову захворюваність на дистрофію населення УРСР і необхідні дії з попередження смертності» він повідомляв:

«У лікарні м. Києва з вокзалу надходять щоденно більше 10 дистрофіків, яких знімають із потягів. Число дітей-підкидьків зростає повсюдно. Усі будинки дитини перевантажені. Для розміщення підкидьків використовуються ясла. Перевантажені й дитячі будинки [...]. Незважаючи на крайню потребу госпіталізувати хворих, у сільських місцевостях їх госпіталізувати не можна, так як сільські лікарні не забезпечуються гарантованим постачанням і необхідних продуктів не отримують»¹⁵⁰.

¹⁴⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 17, спр. 4, арк. 324.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Там само, арк. 224–225.

¹⁵⁰ Там само, арк. 321–322.

Разом із тим, керівник відомства прогнозував стійке зростання кількості хворих на дистрофію, особливо у квітні 1947 р. З метою недопущення гуманітарної катастрофи, задля «рятування життів сотень тисяч людей» Кононенко пропонував ужити «термінових заходів у державному масштабі».

Як невідкладні заходи для припинення дистрофії Міністерство охорони здоров'я розглядало: збільшення продовольчої позики колгоспам, надання першочергової допомоги в харчуванні вкрай малозабезпеченим; забезпечення гарантованим постачанням сільських лікарень, дитячих садків; розширення мережі дитячих будинків Міністерства освіти; організація безоплатного (за рахунок держави) харчування сільського населення.

Тривожні сигнали про поширення голоду, які надходили від міністерств та відомств, спонукали вище політичне керівництво республіки ухвалити низку спеціальних постанов та рішень. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 13 лютого 1947 р. за № 183-11/с «Про упорядкування постачання незбираного молока лікувальним закладам Міністерства охорони здоров'я», трохи збільшилося забезпечення потреби в молоці дитячих лікарень, ясел, молочних кухонь. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26 лютого 1946 р. за № 217-16/с «Про додаткові заходи щодо надання допомоги харчуванням населенню областей, які постраждали від засухи» передбачала виділення для 14 найбільш уражених дистрофією областей продовольчих фондів та асигнування на харчування 266 000 осіб.

Поліпшити ситуацію в українському селі мала на меті постанова Ради Міністрів СРСР від 11 лютого 1947 р. № 259 «Про прийняття на постачання хлібом додаткового контингенту в сільській місцевості». В ній, зокрема, йшлося про дозвіл Міністерству торгівлі СРСР, як виняток, постачати хлібом у період з 15 лютого по червень 1947 р. включно робітників, службовців і членів їхніх сімей, що мешкали в сільській місцевості Української РСР¹⁵¹. У зазначений час з'явилися відповідні постанови обласних осередків керівної партії.

¹⁵¹ Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – К., 1996. – С. 178.

Однак розроблені заходи в центрі та на місцях не запобігли поширенню дистрофії серед населення. За даними лікувальних установ, за період з лютого до першої декади травня було зареєстровано близько 1 млн випадків захворювань на дистрофію.

Тенденція до незначного зниження рівня смертності стала помітною в першій декаді травня 1947 р. На думку керівництва Міністерства охорони здоров'я, певного позитиву вдалося досягти за рахунок втілення в життя постанови Ради Міністрів УРСР від 15 березня 1947 р. за № 285-19/с «Про заходи з розширення мережі їдалень споживкооперації» (на 1 квітня 1947 р. передбачалося встановлення контингенту — 1 млн осіб) та постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КПРС від 3 квітня 1947 р. за № 418-31/с «Про заходи щодо покращення медичного обслуговування та про покращення роботи з надання продовольчої допомоги вкрай малозабезпеченому населенню». Проте питання про повне продовольче забезпечення сільських лікарень ще тривалий час залишалося невирішеним.

Катастрофічна ситуація в аграрному секторі наприкінці 1946 — на початку 1947 рр. спонукала керівників республіки на чолі з М. Хрущовим неодноразово звертатися до союзного уряду з проханням надати УРСР негайну продовольчу допомогу. Після лютневого пленуму ЦК ВКП(б) 1947 р. така допомога у вигляді позики на 60 000 тонн продовольства була надіслана колгоспам України. Невдоволення Й. Сталіна «безпорадністю» М. Хрущова зумовило його усунення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У і призначення керівником республіки Л. Кагановича. Проводячи жорстку репресивну хлібозаготівельну політику, новий лідер партійної республіканської організації разом із Головою Ради Міністрів УРСР М. Хрущовим уже в жовтні 1947 р. доповідали Сталіну, що «колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101,3%¹⁵²». Відомо, що шляхом вилучення з колективних господарств зерна, ціною голоду в УРСР вище партійно-державне керівництво прагнуло посилити позиції СРСР у світі як потужної мілітаристської держави та забезпе-

чити через «інтернаціональну допомогу» лояльність країн «соціалістичного табору».

Зменшення тиску партійно-державного керівництва на українське національно-культурне життя в роки Другої світової війни, що сприяло посиленню патріотичних тенденцій у творчості письменників, художників, композиторів, істориків, збільшення представництва українців на всіх рівнях партійних і виконавчих структур, започаткування національних міністерств закордонних справ та оборони створювали передумови для автономних настроїв в українському суспільстві, сприяли активізації суспільного розвитку в УРСР. Після перемоги над фашистською Німеччиною народ сподівався на певні поступки з боку держави в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя країни. Сталінське керівництво, стурбоване прагненням інтелігенції до лібералізації існуючого ладу, спрямовує свої зусилля на консервацію тоталітарного режиму в СРСР. Для відновлення старих радянських порядків, збереження особистої влади Й. Сталін удається до потужної пропагандистської обробки населення, а також до застосування терору. Посилення культу Сталіна, нагнітання атмосфери нетерпимості до всього, що не вписувалося в межі офіційної доктрини, спостерігалися в кожній союзній республіці. Основний ідеологічний контрудар сталінізм спрямував проти України, оскільки під час гітлерівської окупації вона найбільше зазнала впливу «західного способу життя».

Початок сталінського наступу в Україні припав на липень 1946 р., коли ЦК ВКП(б) ухвалив резолюцію про серйозні недоліки й помилки українських комуністів, звинувативши їх у тому, що вони недостатньо уваги приділяли «підбору й ідеологічно-політичному вихованню кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва», де проглядається «ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія».

Здійснення ідеологічного контролю, проведення чисток у сфері культури Й. Сталін доручив найближчому соратникові, секретарю ЦК ВКП(б) Андрію Жданову. Вістря політичної кампанії було спрямоване проти тих, хто прагнув лібералізації культурної атмосфери, тяжів до пошуку нових форм самореа-

¹⁵² Голод в Україні 1946–1947. Документи і матеріали. – С. 298–299.

лізації в науці і творчості, захоплювався здобутками західної культури. Водночас кампанія передбачала широку популяризацію досягнень радянської (насправді — російської) культури і науки як альтернативи західній.

Своєрідним сигналом до початку політико-ідеологічної реакції у сфері культури, що отримала назву «ждановщина», стало прийняття в 1946 р. сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград», спрямованої проти творчості А. Ахматової та М. Зощенка, а також постанови «Про кінофільм “Большая жизнь”». ЦК КП(б)У в світлі прийнятих у Москві рішень ухвалив постанови, що стосувалися ситуації в українській радянській літературі та мистецтві, а саме: «Про перекручення й помилки у висвітленні історії української літератури» (серпень 1946 р.), «Про журнал сатири й гумору “Перець”» (вересень 1946 р.), «Про журнал “Вітчизна”» (вересень 1946 р.), «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи щодо його поліпшення» (вересень 1946 р.). Ці партійні документи зводили нанівець усі попередні здобутки національної культури, а українські письменники, художники, літературознавці й історики були звинувачені в «буржуазному націоналізмі» та навмисному ігноруванні висвітлення сучасності в художній творчості.

Загалом за період з 1946 р. до 1951 р. були прийняті 12 постанов ідеологічного спрямування, які заклали підвалини для наступу на творчу інтелігенцію. Практичне виконання партійних рішень забезпечувалося такими засобами, як політична цензура, викривальні рецензії у пресі, обвинувальні вироки, що виголошувалися на нарадах представників творчої інтелігенції.

Системою ідеологічного контролю були охоплені майже всі часописи, культурно-освітні установи, творчі спілки. Під гаслом боротьби за «викорінення всіх решток буржуазно-націоналістичної ідеології» у серпні 1946 р. на сторінках преси розпочалося цькування творчого доробку прозаїків А. Головка, О. Копиленка, О. Вишні, М. Стельмаха, Ю. Яновського, поетів М. Рильського, А. Малишка, С. Олійника. В жовтні 1946 р. з позицій класовості й партійності на зборах художників Києва зазнали осуду визначні майстри пензля М. Глущенко та М. Дерегус.

Посилення ідеологічного терору, загострення морально-політичної ситуації в республіці відбувається в період «керування» Л. Кагановича, який був призначений Й. Сталіним на посаду першого секретаря ЦК КП(б)У й обіймав її з березня по грудень 1947 р. В боротьбі з націоналістичними ухилами Л. Каганович використовував досвід, набутий ще в 1920-ті рр., коли він уперше очолював республіканську партійну організацію. Відтоді нормою стосунків влади з інтелігенцією стали прямі погрози, залякування, ізоляція українських літераторів і митців від звичного для них національно-культурного середовища, адміністративне переведення їх до Москви, Ленінграда, інших міст Радянського Союзу.

Уже навесні 1947 р. Л. Каганович інспірував нову хвилю ідеологічної атаки сталінізму на українство. У травні цього року він підготував проект постанови ЦК КП(б)У «Про поліпшення ідейно-політичного виховання кадрів і про боротьбу проти проявів буржуазно-націоналістичної ідеології». Партійні резолюції дали поштовх не лише кампанії «критики» і «самокритики» у пресі, а й повели за собою адміністративно-каральні заходи. За вісім місяців 1947 р. в республіці змінилися майже 38% секретарів райкомів партії, 64% голів виконкомів, дві третини директорів МТС, притягнуті до кримінальної відповідальності понад 300 голів колгоспів.

Влітку 1947 р. нищівній критиці були піддані українські історики С. Білоусов, К. Гуслистий, М. Петровський, М. Супруненко тощо. Серед зауважень, висловлених у постанові ЦК КП(б)У від 29 серпня 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», були звинувачення в тому, що історія України висвітлюється окремо від історії інших народів СРСР. Автори дотримувалися не принципу партійності, а концепцій В. Антоновича та М. Грушевського.

Під пильним наглядом Л. Кагановича у вересні 1947 р. відбувся пленум правління Спілки письменників України, основним мотивом якого було таврування «буржуазних перекручень у творах окремих письменників». Відвертого публічного цькування зазнали М. Рильський («Мандрівка в молодість», «Київські октави»), Ю. Яновський (роман «Жива вода»), І. Сен-

ченко (повість «Його покоління»), О. Довженко (кіносценарій «Україна у вогні»).

Кампанія боротьби з українським націоналізмом, що з лихої волі Л. Кагановича набула гіперболізованих розмірів, загрожувала «перемолоти» не лише творчу та наукову еліту республіки, а й завдати непоправних втрат культурній спадщині українського народу. Й. Сталін нарешті зрозумів, що найближчий соратник спровокував глибокий конфлікт із політичною та творчою елітою республіки. Щоб стабілізувати політичну ситуацію, Л. Кагановича було відкликано з України. Виправляти стан справ в УРСР знову було доручено М. Хрущову, який з 1938 р. по березень 1947 р. очолював республіканську партійну організацію. Завдяки рішучим діям нового керівника республіки кампанію шельмування й переслідування української інтелігенції на деякий час удалося зупинити. Натомість із кінця 1948 р. в УРСР розгорнулася кампанія боротьби з «низькопоклонством перед Заходом», а згодом — із «космополітизмом». На думку очільників СРСР, заплановані акції повинні були посилити культурну ізоляцію країни, розколоти інтелігенцію, протиставити її іншим соціальним групам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, активізувати процеси русифікації.

Горезвісна кампанія боротьби з космополітизмом призвела до нападок на діячів єврейської культури, яких звинувачували у пропаганді національного нігілізму і низькопоклонстві перед Заходом. Була навіть сфабрикована «змова» єврейської інтелігенції, учасники якої планували за допомогою «міжнародного єврейства» заволодіти Кримом і відокремитися від Радянського Союзу. Протягом 1948–1952 рр. у справі Єврейського антифашистського комітету, проголошеного сталінським режимом головним центром «єврейського націоналізму», було репресовано 19 єврейських письменників України. Серед них кияни Й. Бухбіндер, Д. Гофштейн, А. Каган тощо. Особливо посилювалася антисемітська політика в УРСР після того, як влада в республіці у грудні 1949 р. перейшла до рук першого секретаря ЦК КП(б)У Леоніда Мельникова. Культивуючи в українському суспільстві антиєврейський психоз, він розпочав нову ідеоло-

гічну атаку. Республіканська преса таврувала єврейську людину не лише як «безрідних космополітів», «єврейських буржуазних націоналістів», але й як «спекулянтів і махінаторів».

На початку 1950-х рр. масового характеру набуло вигнання євреїв із центральних культурно-просвітницьких та освітніх установ, редакцій газет, журналів, академічних інститутів, театрів. У 1950 р. був ліквідований Кабінет із вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР, очолюваний членом-кореспондентом АН УРСР, мовознавцем І. Співаком (заарештований у Києві в січні 1949 р.). Репресій зазнали завідувач літературного відділу Кабінету Ю. Лоцкер, співробітники М. Берегівський, Б. Вайсман, А. Веледницький, Х. Кин-Каргородський, Р. Лернер, М. Майданський, І. Спектор¹⁵³.

Наприкінці 1940-х — початку 1950-х рр., окрім планомірної й систематичної боротьби з космополітизмом, сталінський режим практикував періодичні викривальні кампанії стосовно творчої інтелігенції УРСР. Поштовхом до чергової «проробки» української інтелігенції стала редакційна стаття газети «Правда» від 2 липня 1951 р. «Проти ідеологічних перекручень у літературі». У поле зору московського критика потрапили «ідейно порочний» вірш В. Сосюри «Любіть Україну» та лібрето до опери «Богдан Хмельницький» К. Данькевича, в якому недостатньо розкривалася «прогресивна» роль російського царя. Реакція республіканського партійного керівництва на публікацію в центральній пресі була миттєвою. В цей час були тавровані члени Спілки письменників України М. Рильський, П. Воронько, Ю. Яновський, А. Малишко, композитори Г. Верьовка, Б. Лятошинський, П. Майборода.

На тлі перманентних сталінських ідеологічних кампаній кінця 1940-х — початку 1950-х рр., що супроводжувалися навішуванням націоналістичних ярликів, боротьби з реальними та уявними ворогами радянської влади, статистику вироків

¹⁵³ Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Справа Єврейського антифашистського комітету // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 3/4. – С. 12.

засуджених по лінії УМДБ на Київщині в післявоєнний період демонструє *таблиця № 2*¹⁵⁴.

Таблиця 2

Роки	Загалом засуджено	До вищої міри покарання	До 25 років	Від 11 до 24 років	Від 2 до 10 років	Заслання, вислання	До інших мір
1946	1250	50	—	—	—	—	— ¹⁵⁵
1948	1296	—	944	94	257	—	—
1949	948	—	600	106	149	88	5
1950	690	2	415	47	114	105	7
1952	363	15	247	—	—	—	101

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. на тлі наростаючої кризи радянського тоталітаризму висвітлила нагальну необхідність модернізації панівного режиму в СРСР. Прагнення реформувати тоталітарну систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм, спроможний адекватно реагувати на виклики часу, спонукало нових керівників держави відмовитись від терористичних методів управління, масових політичних репресій, гіпертрофованого ідеологічного контролю. Усвідомлення партійною номенклатурою безперспективності державного тероризму поклато початок розгортанню у Радянському Союзі складних і суперечливих спроб трансформації тоталітарних структур.

Процеси десталінізації радянського суспільства розпочалися вже навесні 1953 р. 27 березня цього року був прийнятий указ Президії Верховної Ради СРСР про часткову амністію ув'язнених. Законодавчий акт не передбачав амністії громадян, за-

¹⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 2, арк. 14; спр. 69, т. 1, арк. 18; спр. 72, арк. 15; спр. 75, арк. 17; спр. 82, арк. 10.

¹⁵⁵ Повні дані відсутні. Відомо, що в 1946 р. 320 осіб були засуджені до каторги та 879 — до різних термінів ув'язнення. *Див.:* ГДА СБ України, ф. 42, спр. 62, т. 2, арк. 14.

суджених за контрреволюційні злочини на термін більший ніж п'ять років, проте був безсумнівним кроком уперед. У квітні 1953 р. були прийняті рішення, за якими звільнили усіх заарештованих у «справі лікарів». У вересні 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР своїм законодавчим актом надала Верховному Суду право за протестами Генерального прокурора переглядати рішення колишніх колегій ОДПУ, трійок НКВС та особливої наради при НКВС-НКДБ-МВС-МДБ СРСР.

Відсутність у наступників Сталіна бажання, а також змоги дотримуватися моделі «класичного сталінізму» обумовила також і згортання діяльності потужного репресивного апарату в країні. Інстинкт самозбереження, розвинутий з часів сталінських «чисток» і репресій, штовхав керівництво КПРС до прийняття законодавчих рішень, націлених на зниження державного статусу органів держбезпеки. Відповідно до постанов Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1954 р. та Ради Міністрів СРСР від 12 березня 1954 р., зі складу Міністерства внутрішніх справ був виведений Комітет державної безпеки (очолив І. Серов, а в УРСР — В. Нікітченко) як самостійний орган при союзному уряді зі значним скороченням функцій внутрішньополітичного контролю та розшуку.

Органи МВС-КДБ були повністю позбавлені наданих їм свого часу судових функцій. Постановою Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. були ліквідовані інструменти терору — військові трибунали, особлива нарада при Міністерстві внутрішніх справ СРСР, яка мала право виносити вироки навіть заочно. Позитивне значення мали заходи, спрямовані на підвищення ролі прокурорського нагляду. Замість внутрішньої прокуратури МВС-МДБ у системі Прокуратури СРСР утворювався спеціальний відділ, що мав контролювати діяльність цих правоохоронних органів. Наступні кроки в даному напрямку конкретизувала постанова ЦК КПРС від 19 січня 1955 р. «Про заходи щодо подальшого зміцнення соціалістичної законності й посилення прокурорського нагляду».

Позитивні зміни в суспільно-демократичних процесах в країні обумовив комплекс заходів, здійснюваних державою для відновлення репутації, доброго імені громадян, незаконно при-

тягнутих до кримінальної відповідальності в період утвердження і функціонування радянської тоталітарної системи.

Процес реабілітації розпочався у вересні 1953 р., коли Верховному Суду СРСР було надане право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ДПУ, трійок і особливої наради при НКВС-МДБ-МВС СРСР. Перші рішення про реабілітацію приймалися з певною обережністю та з урахуванням розставлення сил політичного керівництва країни. У 1953 р. були переглянуті справи деяких жертв сталінських репресій. Процедура реабілітації стосувалася лише окремих партійних і державних діячів та членів їхніх сімей. Певної масовості процес звільнення незаконно репресованих громадян набув у травні 1954 р. з прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, що утримуються в таборах, колоніях і тюрмах МВС СРСР і перебувають у засланні на поселенні». Ця постанова передбачала створення центральних і місцевих комісій, які були наділені особливими правами та повноваженнями і проводили реабілітацію та звільнення безпосередньо в місцях позбавлення волі. Протягом червня 1954-го — лютого 1956 рр. Київська обласна комісія переглянула 3969 справ на 5340 репресованих громадян¹⁵⁶. Загалом у зазначений період завдяки діяльності 26 обласних комісій, Прокуратури УРСР, Верховного Суду УРСР, трибуналів військових округів були звільнені близько 15 000 незаконно репресованих громадян, із яких 1801 повністю реабілітовані. Кількість осіб, які протягом 1953–1955 рр. повернулися з місць ув'язнення на Київщину, становила 10 019, з яких лише 146 громадян не були працевлаштовані¹⁵⁷.

Особливістю першого етапу реабілітаційних заходів у період із березня 1953-го по 1956 рр. було те, що вони не стосувалися причин політичних репресій, ролі Й. Сталіна та його найближчого оточення. Одночасно з процесом вибіркової реабілітації не припинялися арешти органами держбезпеки громадян,

¹⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4306, арк. 27.

¹⁵⁷ Там само, спр. 4307, арк. 4.

«нелояльних до радянської влади». Так, у 1953 р. на Київщині за ґратами опинилися 142 особи¹⁵⁸. Серед них Н. Сорокопуд, Я. Сліпенький, Е. Ратушна, В. Оратовська, Т. Черкес — члени громади п'ятидесятників, пенсіонерка К. Авер'янова, яка в січні 1953 р. в комунальній квартирі при обговоренні газетної статті про арешти лікарів «висловлювала наклепницькі видумки на адресу окремих керівників», розповідала антирадянські анекдоти¹⁵⁹ тощо. В наступному році кількість мешканців Київщини, ізольованих від радянського суспільства, становила 14 осіб¹⁶⁰, а в період з 1 січня 1955 р. по 1 січня 1956 р. — 15¹⁶¹.

Важливим кроком у процесі десталінізації суспільства, ствердження демократичних засад став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), на закритому засіданні якого М. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену розвінчання «культу особи Сталіна», викриттю й засудженню масових репресій. На жаль, гостра критика з вуст першого секретаря ЦК КПРС не торкалася базових структур командно-адміністративної системи, причин існування одноосібної влади. Звинувачуючи Сталіна у створенні режиму політичного терору, М. Хрущов не засудив сам принцип державного тероризму. І все ж рішення XX з'їзду помітно вплинули на політичну і морально-психологічну атмосферу в країні, започаткували серйозні зрушення в духовному житті суспільства, які дістали назву «хрущовської відлиги».

Історичні ухвали XX з'їзду КПРС сприяли юридичній та громадській реабілітації низки партійних, державних, військових діячів (В. Затонського, П. Любченка, С. Косіора, П. Постишева, Ю. Коцюбинського, Й. Якіра), поверненню в українську культуру імен незаслужено забутих або несправедливо репресованих письменників — А. Еллана (Блакитного), Г. Косинки, І. Микитенка, М. Куліша, З. Тулуб, В. Чумака, Д. Фальківського тощо.

¹⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 82, арк. 21.

¹⁵⁹ 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Аннотированный каталог. Март 1953–1991. – Москва, 1999. – С. 101, 195.

¹⁶⁰ Нікольський В.М. Вказ. праця. – С. 582.

¹⁶¹ ГДА СБ України, ф. 42, спр. 99, арк. 34.

Одночасно з процедурою повернення доброго імені громадян, що постраждали від сталінських репресій, відбувався процес поновлення в лавах КПРС, розглядалися питання реабілітації репресованих народів (німців, кримських татар, болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. «Про розгляд справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, службові і господарські злочини», в УРСР за 1956–1959 рр. були повністю реабілітовані 250 000 осіб (переважно посмертно), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу.

Розвінчування сталінізму та його апологетів знайшло своє продовження під час роботи XXII з'їзду (жовтень 1961 р.), делегати якого проголосили курс на відновлення законності й розширення «соціалістичної демократії». Окремим рішенням делегати з'їзду постановили винести саркофаг із труною Й. Сталіна з мавзолею на Красній площі. Одразу після сенсаційних викриттів центральної постаті тоталітарного режиму в країні були викинуті на сміття тисячі сталінських бюстів, демонтовані десятки пам'ятників, ім'я ідола та символу радянської системи зникло з найменувань вулиць, майданів, заводів і шкіл.

Не справилися розрахунки вищого політичного керівництва на те, що засудження «періоду культу особи» та вчинків Л. Берії дозволить найближчому оточенню Сталіна та місцевим керівникам автоматично уникнути відповідальності за організацію політичних процесів, масових репресій. Майже на кожних зборах, присвячених обговоренню «таємної доповіді» М. Хрущова, ставились одні й ті самі запитання: *«Як зрозуміти той факт, що протягом низки років чинилися такі неподобства, а все викривається лише зараз, адже більшість нинішніх членів ЦК працювали зі Сталіним?»*. У деяких виступах пересічних комуністів розносу піддавалися вчинки, спосіб життя місцевої партійної номенклатури. Більшість із тих, хто виступав на зборах, вважали за необхідне не тільки перейменувати підприємства, колгоспи, вулиці, названі ім'ям Сталіна, а й опублікувати в пресі списки репресованих, щоб у такий спосіб остаточно зняти з них тавро «ворога народу». Проте не всі члени КПРС праг-

нули оприлюднення злочинів сталінізму. Лунали пропозиції заборонити ознайомлення з рішеннями з'їзду комсомольцям та безпартійному активу. Не знаходила підтримки серед деяких комуністів і сама ідея розвінчання особи Сталіна як така, що кидає тінь на міжнародний комуністичний рух у цілому.

Партійне керівництво, наказуючи організувати зібрання і змушуючи вислуховувати партійні рішення, виявилось на диво не готовим до такого формату спілкування з громадянами, не змогло передбачити їхню безпрецедентну активність. Більше того, кремлівські господарі, партійна верхівка, самі того не бажаючи, створювали підґрунтя для формування опозиційних настроїв як серед пересічних однопартійців, так і серед тих людей, що свято повірили у серйозність намірів нового керівництва країни.

Визнання компартійною елітою окремих помилок, лібералізація суспільного й культурного життя, атмосфера змін, навіяна рішеннями XX з'їзду, дозволили українській інтелігенції, творчій молоді відчутти себе більш розкутими, формувати власну думку, відмінну від офіційної точки зору.

Здійснюючи моніторинг розбурханого хрущовськими реформами українського суспільства, органи держбезпеки констатували, що в другій половині 1956 р. кількість антирадянських проявів серед інтелігенції та молоді, особливо в потужних промислових та культурних центрах УРСР, різко зростає.

За спостереженнями спецслужб, прояви антирадянської діяльності найбільше помічені в колективах учених, серед професорсько-викладацького складу, в середовищі творчої інтелігенції. «Активізації ворожої діяльності антирадянських елементів» серед студентства, створенню різноманітних молодіжних товариств і угруповань, на думку працівників Комітету держбезпеки, сприяли колишні політв'язні, які масово поверталися до рідних домівок із ГУЛАГу.

Аналізуючи протестні настрої серед населення Української РСР, органи КДБ дійшли висновку, що, в переважній більшості, антирадянські прояви виражалися у закликах до зміни державного устрою в СРСР, наклепах на марксистсько-ленінську теорію, внутрішню та зовнішню політику КПРС, образах на адресу

вищого партійного керівництва. Разом із тим, все більше занепокоєння у спецслужб викликала ситуація у творчих організаціях:

«Деякі письменники [...] неправильно трактують питання розвитку української культури і, під виглядом критики недоліків, по суті повторюють наклепницькі вигадки закордонних реакціонерів і пропагують буржуазно-націоналістичні погляди».

Гостра критика всього, що було пов'язано зі сталінською практикою побудови соціалізму в країні, змушувала вище партійне керівництво щоразу вдаватися до виправдань існуючого ладу та орієнтувати органи державної безпеки на локалізацію в радянському суспільстві «вогнищ антирадянського забарвлення».

У рік XX з'їзду КПРС на Київщині за антирадянську діяльність було заарештовано 62 особи, рівно стільки — за розповсюдження антирадянських листівок¹⁶². Зокрема, у лютому 1956 р. Четвертим управлінням КДБ при РМ УРСР була викрита антирадянська молодіжна група «Соціалістичний союз боротьби за свободу», учасники якої — студент 3-го курсу Київського медичного інституту О. Парташников, слюсар Інституту електрозварювання АН УРСР О. Фельдман та ін. (загалом четверо осіб) — розповсюджували листівки, кидаючи їх у поштові скриньки мешканців Києва¹⁶³.

Особливу стурбованість у спецслужб, вищого партійного керівництва республіки викликала реакція населення на події Угорської революції 1956 р. Під час чекістської операції 6 листопада 1956 р. в Криму на відпочинку затримали фельдшера лікарні селища Буча Києво-Святошинського району Київської області Івана Веретильного, який відверто висловлював свою солідарність з угорськими революціонерами¹⁶⁴.

У червні 1957 р. відбулася судова розправа над студентом історико-філологічного факультету Київського університету К. Стерником, який восени 1956 р. засуджував уведення ра-

¹⁶² ГДА СБ України, ф. 42, спр. 106, арк. 16 – 17.

¹⁶³ Там само.

¹⁶⁴ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 34.

дянських військ до Угорщини¹⁶⁵. Того ж року на лаві підсудних опинилися мешканці Київщини І. Беленький, звинувачений в написанні анонімних антирадянських листів на адресу газети «Правда», та будівельник із Чорнобильського району К. Шарапа, якому інкримінувалися розповсюдження листівок із закликом до боротьби з радянською владою та антирадянські надписи на будівлі Київської міської ради¹⁶⁶.

Одним із тих, хто вбачав шлях до розширення і зміцнення суверенітету національних республік у здійсненні певних демократичних перетворень, став студент Київського державного університету Борис Мар'ян. В 1956 р. під впливом ліберальних кроків радянського керівництва він склав «Програму-мінімум», яка передбачала демілітаризацію радянської країни, ствердження плюралізму думок і поглядів, ліквідацію на всіх рівнях політичної цензури, обмеження функцій КПРС, вільний обмін інформацією з зарубіжними країнами, зняття перепон для виїзду і в'їзду в країну як громадян СРСР, так і іноземців. Шукаючи однодумців, Б. Мар'ян ознайомив із програмою однокурсників В. Дамаскіна, І. Пашкова, Г. Хоменко, сподівався знайти підтримку своїм думкам в парткомі КДУ, інших громадських організаціях¹⁶⁷. Проте в січні 1957 р. третім відділом Четвертого управління КДБ при РМ УРСР Б. Мар'яна було заарештовано. Студенту 4-го курсу факультету журналістики КДУ було висунуте звинувачення в тому, що він, «будучи вороже налаштований до існуючого державного ладу в СРСР, склав так званий «опитувальник-мінімум», висунувши в ньому низку вимог про зміну політичного устрою в Радянському Союзі»¹⁶⁸. Загалом упродовж 1957 р. органи КДБ Київщини спромоглися заарештувати 10 осіб, які займалися антирадянською діяльністю, та виявити три антирадянські групи¹⁶⁹.

¹⁶⁵ 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде... – С. 333.

¹⁶⁶ Там само. – С. 327, 402.

¹⁶⁷ ГДА СБ України, спр. 67505, т. 1, арк. 3, 20, 30, 312.

¹⁶⁸ Там само, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 112.

¹⁶⁹ Там само, фпр. 106, арк. 16–17.

Приводом для порушення кримінальної справи Управлінням КДБ Київської області в лютому 1958 р. на студентів Київського педагогічного інституту іноземних мов Миколу Сіренка, Олега Скуратівського, Юрія Гнаткевича та їх арешту стала оперативна інформація, в якій стверджувалося, що з 1954 р. юнаки

«влаштовували нелегальні зборища [...], читали націоналістичну літературу і виношували наміри провадити активну роботу шляхом поширення листівок»¹⁷⁰.

У квітні 1958 р. Четвертим управлінням КДБ при РМ УРСР була викрита антирадянська група (складалася з молодих літераторів — колишніх студентів Київського державного університету В. Бойка, С. Орешкіна, А. Паншина), яка наважилася випустити самвидавний часопис «Перший пролісок»¹⁷¹. В результаті спланованої чекістської операції у липні 1958 р. співробітниками УКДБ Київщини був затриманий Олексій Ковальський, в якого під час обшуку були знайдені антирадянські листівки від імені «Комітету порятунку України»¹⁷².

У фондах ЦК КППС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 1950–1980-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали «генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Відповідно до нових реалій формувалася і законодавча та нормативна база, яка значною мірою розширювала можливості владних структур у здійсненні політичних репресій (Закон СРСР від 25 грудня 1958 р. «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», запровадження у кримінальних кодексах союзних республік статті «антирадянська агітація та пропаганда» (ст. 62 КК УРСР), численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Генеральної прокуратури СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих їм республіканських органів). Причому своєрідними координаторами усєї роботи, спрямованої проти інакodomства, залишалися центральні та місцеві партійні органи,

¹⁷⁰ ДА СБ України, ф. 2, оп. 21, спр. 10, арк. 260.

¹⁷¹ Там само, арк. 358.

¹⁷² Там само.

а також створені відповідно до постанови ЦК КППС від 17 червня 1967 р. П'яте управління КДБ при Раді Міністрів СРСР та п'ять управлінь-відділи в територіальних органах держбезпеки.

Вагомими «здобутками» відзначилася діяльність органів КДБ та прокуратури і в боротьбі «із розповсюдженням завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій» (ст. 187-1), внаслідок чого в 1967 р. — першій половині 1971 р. було засуджено 13 мешканців Київщини¹⁷³.

Наведена статистика не враховує 1966 р., коли владні структури активно випробовували механізм судових репресій щодо найбільш активних учасників українського національного руху, кинувши за ґрати в серпні–вересні 1965 р. 24 інакodomці. 19 з них опинилися на лаві підсудних, решта з різних причин були звільнені від покарання¹⁷⁴.

В березні 1966 р. у Києві відбулася серія судових процесів, на яких до різних термінів покарання були засуджені студент Ярослав Геврич, лаборант Київського університету Євгенія Кузнецова, інженери Олександр Мартиненко та Іван Русин. Дорогою ціною каяття і відмови від товаришів здобув свободу і можливість продовжувати працювати старший науковий співробітник Інституту геофізики АН УРСР Микола Гринь¹⁷⁵.

Не виявив милосердя до працівників Київської ГЕС Олександра Назаренка, Василя Кондрюкова, Валентина Карпенка Київський обласний суд, який 31 січня 1969 р. визнав їх винними «у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі» і засудив відповідно до п'яти, трьох і півтора років позбавлення волі у виправно-трудових таборах суворого режиму¹⁷⁶.

Захоплення самвидавом привело на лаву підсудних в 1970 р. молодшого наукового співробітника Українського науково-

¹⁷³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 546, арк. 78.

¹⁷⁴ Там само, оп. 24, спр. 5991, арк. 116.

¹⁷⁵ Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. – 1992. – № 6. – С. 41, 42; № 7. – С. 78–81; № 8. – С. 96–97, 119.

¹⁷⁶ ГДА СБ України, м. Івано-Франківськ, спр. 6111-П, т. 3, арк. 295–297.

дослідного інституту економіки й організації сільського господарства Степана Бедрила¹⁷⁷, студента Київського медичного інституту Олега Бахтіярова¹⁷⁸. Як довела подальша практика, ці та інші процеси були своєрідною репетицією чергової хвилі політичних репресій у першій половині 1970-х рр.

Сценарій генерального наступу на інакодумство містився у постановках ЦК КПРС (від 28 червня 1971 р.) та ЦК Компартії України (від 27 липня 1971 р.), пов'язаних із протидією нелегальному розповсюдженню «антирадянських та інших шкідливих матеріалів». Характерно, що вже через кілька днів після їх схвалення, 9 серпня 1971 р. КДБ при РМ УРСР була порушена кримінальна справа № 42 за фактом виготовлення та поширення самвидавного часопису «Український вісник».

Внаслідок проведених оперативних заходів у поле зору органів держбезпеки потрапило певне коло осіб зі Львівщини, Київщини та інших регіонів України. Масштабна операція, спрямована проти українського національного руху й ініційована органами держбезпеки, відбулася на початку 1972 р. Серед заарештованих опинилися і мешканці Київщини Микола Плахотнюк та Микола Холодний. В 1973 р. за грати потрапив учитель української мови й літератури однієї зі шкіл Київщини Василь Овсієнко¹⁷⁹.

Наприкінці 1970-х рр. за участь у діяльності Української громадської групи, сприяння виконанню Гельсінських угод був притягнутий до кримінальної відповідальності уродженець с. Ксаверівки поблизу Києва правозахисник Юрій Литвин (10 років ув'язнення і п'ять років заслання).

Свою безкомпромісність владні структури довели і при вирішенні долі Ганни Шевчук із м. Біла Церква Київської області, яка була засуджена в 1981 р. до трьох років виправно-трудова таборів за участь у петиційній кампанії, зборі інформації стосовно

¹⁷⁷ ГДА СБ України, м. Львів, спр. П-28461.

¹⁷⁸ ГДА СБ України, спр. 58114-ФП, т. 2, арк. 106–107.

¹⁷⁹ 58-10. Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде... – С. 755.

українського правозахисного руху¹⁸⁰. У 1984 р. сумну статистику політичних репресій на Київщині поповнив мешканець м. Ірпеня Київської області, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Українського інституту з розробки машин та обладнання для переробки пластмас М. Д. Фурасов, якому було висунуте звинувачення в поширенні антирадянських листів «Делегатам XXV з'їзду КПРС», «Звернення російського визвольного руху до російського та українського народів»¹⁸¹.

У 1960–1970-х рр. із новою силою спалахують переслідування «непокірних», «незручних» та «негідних» віруючих — євангельських християн-баптистів. Низка прийнятих нормативних і законодавчих актів розв'язала руки правоохоронним органам. Так, указ президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. передбачав кримінальну відповідальність за дії, що порушували законодавство про релігійні культури¹⁸². На його підставі лише в 1966 р., за даними ради Церков ЄХБ, поданими до ООН, правоохоронними органами України були притягнуті до кримінальної відповідальності близько 40 баптистів, у тому числі віруючі Київщини П. Оверчук, С. Лунченко, Г. Мегедь, В. Шупортяк¹⁸³. Під час боротьби з релігійними дисидентами органи держбезпеки намагалися ліквідувати підпільне видавництво Спілки Церков ЄХБ «Християнин». Наприкінці жовтня 1974 р. співробітникам КДБ УРСР удалося викрити одну з підпільних друкарень цього видавництва. З-поміж семи заарештованих був мешканець с. Мала Салтанівка Київської області К. Гриценко¹⁸⁴. Арешти і суди активістів церковної опозиції у середовищі ЄХБ тривали і на початку 1980-х рр. У 1981 р. за ст. 138, ч. 2; ст. 187, ч. 1; ст. 209, ч. 1 чотири роки таборів та чотири роки заслання отримав мешканець с. Петровське на Київщині Я. Іва-

¹⁸⁰ Вести из СССР. – Мюнхен, 1989. – Т. 2. – С. 11.

¹⁸¹ Там само. – С. 809.

¹⁸² ЦДАВО України, ф. 288, оп. 9, спр. 2938, арк. 64.

¹⁸³ Там само, ф. 4648, оп. 5, спр. 72, арк. 18, 19.

¹⁸⁴ Преследование верующих // Хроника текущих событий. – 1974. – Вып. 34.

щенко. У квітні 1984 р. у м. Біла Церква відбулася судова розправа над Дж. Бабенко (ст. 187, ч. 1)¹⁸⁵.

Лише проголошення КПРС курсу на перебудову радянського суспільства в середині 1980-х років пригальмовує, а наприкінці 1988 р. припиняє дію маховика репресій як за релігійною ознакою, так і за інакодумство.

Виявлені архівні матеріали, а також опублікована документальна база дають підстави стверджувати, що Київщина внаслідок географічної специфіки та етнічної строкатості упродовж 1919–1980-х рр. постійно перебувала в епіцентрі репресивних заходів радянської влади. Політичні репресії на Київщині у досліджуваній період мали перманентний характер і являли собою комбінацію директив центру та локальних ініціатив місцевих органів влади у боротьбі з «ворогами народу».

Бажан О. Репрессивная деятельность органов ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ на Киевщине в период 1919–1980-е гг.

В статье на основании малоизвестных архивных материалов проведен комплексный анализ репрессивной политики советской власти на протяжении всего периода ее существования в Киевской области. Исследуются специфика, интенсивность и технологии политических репрессий.

Ключевые слова: политические репрессии, Киевская область, тоталитарный режим.

Bazhan O. Repressive activity of VYChK–GPU–NKVD–KGB bodies in Kyiv region during 1919–1980th.

Based on little-known archival documents the complex study of repressive politics of Soviet authority in Kyiv region during all period of its existence was made. The specific character as well as intensity and methods of political repression were investigated.

Key words: political repression, Kyiv region, totalitarian regime.

¹⁸⁵ Лажно О.П. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2008. – С. 195, 196.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Віктор Прокопчук**

**Доля Дмитра Богацького:
від голови Кам'янець-Подільського
наукового товариства ВУАН
до «ворога народу»**

У статті висвітлено життєвий шлях, педагогічну та наукову діяльність подолянина, викладача кількох кам'янецьких вишів, науковця, протягом 1926–1928 рр. — голови Кам'янець-Подільського наукового товариства Всеукраїнської академії наук Дмитра Олександровича Богацького, репресованого у справі «Спілки визволення України».

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, наукове товариство, Всеукраїнська академія наук, дослідження, репресії.

Мартиролог борців за незалежність буде неповним, якщо не долучити до нього ім'я справжнього патріота України, палкого прихильника й популяризатора національної ідеї подолянина Дмитра Олександровича Богацького.

* Прокопчук В.С. — доктор історичних наук, професор, директор Наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.